

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5 De invloed van stigmatisering

Te šaj l'ikeras rikones, soske te na l'ikeras manušes?
Waarom geldt de liefde voor een hond niet ook voor een medemens?'

Inleiding

De Nederlandse Hannes (1956), in de nadagen van een succesvolle muziekcarrière, vraagt zich af of hij ooit van die vooroordelen over het woonwagenkamp afkomt.

Ik praat wel 's met mensen hè. Ik zeg: Luister goed. Als ik nou dit allemaal opgeef, het hele kamp en alles. En ik ga gewoon hier in een huis wonen. Hoe kijk je dan tegen mij op? Ben ik dan die jongen die je zo graag wou zien? Ben ik dan anders? Ben ik dan niet meer die zigeunerjongen?²

De Tsjechische Agáta (1970) wordt geconfronteerd met virulent racisme. Haar collega's maken vernederende opmerkingen.

Wanneer vroeger iemand tegen je zei: 'Jij vuile zigeuner!', werd hij daar in de communistische tijd voor gestraft. Maar nu is dat de manier waarop ze met ons praten, dat gebeurt heel regelmatig. Zelfs op mijn werk.³

Roma en Sinti behoren tot een gestigmatiseerde groep. De negatieve beeldvorming van 'zigeuners' heeft zijn oorsprong, zoals bleek in hoofdstuk twee, in de late Middeleeuwen. Door de eeuwen heen zijn stereotypen enigszins gewijzigd maar nooit verdwenen. Roma en Sinti zien zich geconfronteerd met het zigeunerstigma en dat kan voor velen van hen een ontmoedigend effect hebben.⁴ Want waarom zou je je bijvoorbeeld veel moeite getroosten om een diploma te halen als je ervan overtuigd bent dat het op grond van dat stigma toch niet zal lukken om een baan te vinden? Aan de andere kant kan stigmatisering bij een etnische minderheidsgroep ook tot een zeker zelfbewustzijn leiden. Een achtergestelde positie in de maatschappij noopt tot een sterke onderlinge loyaliteit; een gevoel van wij tegen de vijandige buitenwereld.⁵

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 14.

2 Hannes (1956) NL-8, 24.

3 Agáta (1970) TH-14, 6.

4 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 422; Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 182-183. Psycholoog Patrick Corrigan e.a. noemden dit, in een onderzoek naar zelfstigmatisering bij mensen met een psychiatrische aandoening, het *why try-effect*. P.W. Corrigan e.a., 'What is the impact of self-stigma? Loss of self-respect and the "why try" effect', *Journal of Mental Health* 25:1 (2016) 10-15, 10 en 13-14.

5 Volgens socioloog Erwin Goffman liet het bepaalde groepen *social deviants*, zoals bijvoorbeeld prosti-

In dit hoofdstuk onderzoek ik de invloed van stigmatisering op het leven van Roma en Sinti nu. Op welke manier worden ze geconfronteerd met discriminatie en racisme? En andersom, werkt hun lage sociaaleconomische status en in het bijzonder de betrokkenheid bij criminaliteit vooroordeelbevestigend? En is het effect van het zigeunerstigma voor Roma en Sinti in Nederland even groot als voor Roma in Tsjechië?

Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op Nederlandse en Tsjechische onderzoeksrapporten en op de ervaringen van de respondenten.

Stigmatisering in Nederland

De reputatie van het woonwagenkamp

'Kampers' heten ze in de volksmond, de bewoners van een woonwagenkamp. De negatieve associatie met het woord dateert uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Hoewel er een groot onderscheid was tussen de verschillende woonwagenkampen, werd volgens Van der Poel het beeld beheerst door bepaalde grote kampen die onbeheersbaar waren geworden. Door justitiële en bestuurlijke lankmoedigheid konden criminelen er vrijwel ongestoord hun gang gaan. De politie liet zich er niet zien, rekeningen voor gas en licht en belastingen werden niet geïnd en de postbode waagde zich niet op zo'n kamp. Vanaf 1975 wilde de overheid daarom overgaan naar kleine overzichtelijke kampen, al bleek dat uiteindelijk niet een panacee voor het indammen van criminaliteit.⁶

Vanaf de jaren tachtig gingen zware jongens uit het criminele milieu in Noord-Brabant, onder wie woonwagenbewoners, zich met de handel in verdovende middelen bezighouden, bleek uit onderzoek door criminologen Rob Witte en Toine Spapens. Aanvankelijk werd vooral xtc gefabriceerd en verhandeld en vervolgens zelfgeteelde wiet.⁷ Vanaf de tweede helft van de jaren negentig volgden invallen op kampen om wietplantages te ontmantelen. De massale inzet van politie en mobiele eenheid waarmee dat gebeurde, genereerde veel media-aandacht. Dat wekte de indruk dat hele woonwagenkampen betrokken waren bij de georganiseerde drugshandel. Maar, benadrukten Witte en historicus Hans Moors, harde cijfers daarover ontbreken en het is maar de vraag of woonwagenbewoners verhoudingsgewijs vaker crimineel zijn dan de gemiddelde Nederlander.⁸ Toch kenden de meeste woonwagenbewoners volgens sociale wetenschap-

tuées, drugsverslaafden, jazzmusici, *wino's*, homoseksuelen en ook 'zigeuners' onverschillig of ze al dan niet sociaal geaccepteerd werden. Ze ontleenden daar volgens hem integendeel zelfs een zekere trots aan. Goffman, *Stigma*, 170-173.

6 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 249-254; S. van der Poel, 'Fiscus wijkt al decennia voor geweld', *Trouw* (11.03.2004); interview J. Overbekking (28.05.2019) 6.

7 H. Moors & T. Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad* (Apeldoorn 2017) 77-81; H. Moors & T. Spapens, 'Criminele families in Noord-Brabant. Over generatie-effecten in de zware criminaliteit', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 75-88, 65.

8 R. Witte & H. Moors, 'Cultureel erfgoed én crimineel probleem: over de subcultuur van woonwagenbewoners', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 60-75, 65-66.

per Sjaak Khonraad wel iemand in de familie die zich met illegale praktijken bezighield.⁹ Hij constateerde dat criminaliteit door hen werd beschouwd als een daad van verzet tegen de maatschappelijke orde. Ook was het geldelijk gewin aantrekkelijk, deed criminaliteit een beroep op de creativiteit en werd het gezien als een manier om zich te onderscheiden, als een alternatieve carrière.

In onderzoek naar criminaliteit op de woonwagenkampen werd geen onderscheid gemaakt tussen 'reizigers' enerzijds en Sinti of Roma anderzijds. Alleen de meest recente *Monitor Sociale Inclusie*, van 2020, maakt melding van een eventuele betrokkenheid van Roma en Sinti bij de hennepcultuur en synthetische drugs. Dit zou plaatsvinden op woonwagencentra waar handhavers zich niet wagen.¹⁰ Of Sinti of Roma betrokken waren bij georganiseerde criminaliteit was niet duidelijk. Overbekking e.a. richtten zich in hun veldonderzoek in de jaren tachtig wel expliciet op Sinti en Roma op woonwagenkampen. Destijds leefden die grotendeels van een uitkering, aangevuld met extra inkomsten uit zwarte handel en in sommige gevallen heling.¹¹

Ondanks een onderscheid in crimineel gedrag op de verschillende woonwagenkampen in Nederland geldt het negatieve imago van 'kampers' voor iedereen die op een kamp woonachtig is. Inmiddels zijn sommige kampen geheel gerenoveerd. Een van de doelen van die kostbare operaties was om ze meer in de omringende omgeving te integreren. Maar hoewel er onder de woonwagenlocaties in Nederland grote verschillen bestaan, is het negatieve beeld van een woonwagenkamp aan alle woonwagenmensen blijven kleven. Zo'n slecht imago dat afstraalt op de bewoners is niet voorbehouden aan de woonwagenkampen. Ook bewoners van sommige arme volksbuurten zoals de Schilderswijk in Den Haag en de Bijlmer in Amsterdam hadden te lijden onder territoriale stigmatisering.¹² Voor woonwagenmensen was een consequentie ervan dat sommige bedrijven weigerden om goederen te leveren op het kamp. Bij het afsluiten van een autoverzekering gold het wonen op een woonwagenkamp als een verhoogd risico waardoor een hogere premie werd gerekend.¹³

Voor de Sinti en Roma op de woonwagenkampen gaat het om een dubbel stigma. Bovenop de territoriale stigmatisering hebben ze te maken met de negatieve beeldvorming over 'zigeuners'. Respondenten klagen erover dat ze in winkels extra in de gaten

9 Khonraad, *Woonwagenbewoners*, 146-150.

10 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 102-103.

11 Woonwagenbewoners handelden vaak in tweedehandsauto's en schroot. Volgens Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 167-168, beschouwden Roma en Sinti dat in de regel als minderwaardig en onrein.

12 D. Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013) 17; Quispel, 'Toekomst te huur', 108. In de Bijlmer gold dat niet alleen voor Surinaamse Nederlanders, maar ook voor bijvoorbeeld mensen uit Ghana, Ecuador of Pakistan. Alleen de 'witte' Bijlmerbewoners leken volgens Quispel niet onder het stigma van arm, crimineel en Surinaams te vallen. Zie ook: Wacquant, 'Territorial stigmatization', 67-72; Wacquant, Slater & Borges Pereira, 'Territorial stigmatization', 1273-1275; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

13 <https://www.consumentenbond.nl/opstalverzekering/woonwagens-en-opstalverzekering> (geraadpleegd op 21.12.2020); Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 114. Volgens Rodrigues & Matelski werd soms een woonwagenkamp uitgesloten van een verzekering, niet alleen vanwege de reputatie maar ook vanwege hoge claims die door enkele kampbewoners waren ingediend. Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 44.

worden gehouden, al heeft Denise (1982) wel de indruk dat dat voor de generatie van haar opa erger was.¹⁴ Jacob (1970) zegt:

Het stereotype is natuurlijk, dat wij allemaal een stelletje dieven en oplichters zijn. Maar stelen is iets wat ik in ieder geval niet geleerd heb.¹⁵

Het aandeel in criminaliteit

'Zigeuners' stelen alles wat los en vast zit, wil de stereotiepe beeldvorming. In de inmiddels vier *Monitoren Sociale Inclusie* gaven professionals aan dat Roma en Sinti families vaak betrokken waren bij criminaliteit. Wel maakten deze professionals steeds de opmerking dat ze wellicht een enigszins vertekend beeld hadden, omdat ze binnen hun werk gericht zijn op criminaliteit en veiligheid.¹⁶ In sommige gemeenten zou volgens hen een aanzienlijk deel van de volwassen mannen een strafblad hebben, in andere gemeenten kwam crimineel gedrag in sommige families wel en in andere niet voor. De indruk bestond dat het bij Sinti minder voorkomt dan bij sommige groepen Roma.¹⁷

Roma en Sinti die zich inlieten met criminaliteit maakten zich hoogst zelden schuldig aan misdrijven met geweld. Wel worden in de verschillende *Monitors* allerlei vermogensdelicten genoemd als woninginbraak, diefstal, fraude, oplichting, heling en witwassen. Dit zouden incidentele delicten zijn; professionals hebben niet de indruk dat er veel sprake was van betrokkenheid bij georganiseerde misdaad.¹⁸ Dat werd alleen een paar keer over de Nieuwe Roma gezegd. Dat ging in het bijzonder over kinderen die bij evenementen actief waren als zakkenrollers, gebedeld hadden bij treinstations of zakdoekjes verkochten in de trein. Het vermoeden bestond dat die kinderen werden aangestuurd door een bende. Andere Nieuwe Roma liepen vanwege hun zwakke maatschappelijke positie juist een verhoogd risico om zelf slachtoffer van misdrijven te worden, gepleegd door malafide werkgevers, huiseigenaren en financieel adviseurs.¹⁹

Harde cijfers over het aandeel van Roma en Sinti in criminaliteit zijn niet voorhanden, omdat verdachten van misdrijven niet op basis van etniciteit worden geregistreerd. Het is dus niet mogelijk om de mate van criminaliteit van Roma en Sinti te vergelijken met die van mensen uit dezelfde sociaaleconomische klasse. In het algemeen komen voortijdig schoolverlaten en crimineel gedrag vaker voor bij jongeren in de lagere vormen van het voortgezet onderwijs, en dan voornamelijk bij de jongens.²⁰

14 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 45. Denise (1982) NH-12, 6.

15 Jacob (1970) NL-10, 6.

16 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 96; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 96.

17 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 97-98; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98.

18 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 102-103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98, 101 en 104; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12; Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting* (2013) 10.

19 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98, 101 en 105; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 12. Ook uit het onderzoek van Overbekking, Hahn & Geerts uit 1987 kwam naar voren dat de vooroorlogse Sinti en Roma die zich inlieten met criminaliteit zich niet schuldig maakten aan geweldsmisdrijven. Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 168-169 en 171-172.

20 T. Traag, O. Marie & R.K.W. van der Velden, 'The relationship between school performance, delinquency and early school-leaving', in: F. Weerman & C. Bijleveld (red.), *Criminal behaviour from school to the work-*

Ook jongerenwerker Raul (1971) legt tijdens het interview in zijn eigen omgeving een duidelijk verband tussen een gebrek aan scholing en vast werk en het vervallen in criminaliteit. Voldoende inkomen verwerven op de traditionele manier is vrijwel niet meer mogelijk, zegt hij. Alleen sommige muzikantenfamilies vinden nog genoeg emplooi voor een goed inkomen, maar de handel levert te weinig op om van rond te komen.

Dus ze hebben een uitkering ernaast eigenlijk nodig om de rekeningen en de huur en zo te kunnen betalen. En als mensen dan weer te weinig geld hebben dan eh... ja, komt de criminaliteit weer om de hoek kijken. En zo blijft het altijd in dezelfde spiraal, altijd.²¹

Crimineel gedrag hangt mede samen met de morele acceptatie ervan in het milieu.²² Dat geldt niet alleen voor Roma en Sinti maar ook voor andere (sub)groepen. In Nederland zijn er meerdere voorbeelden te noemen van eigen morele normen binnen een hechte gemeenschap. Zo bleek in 2019 uit een rapport van het Regionaal Informatie en Expertise Centrum (RIEC), dat overheden bijstaat in de aanpak van ondermijnende criminaliteit, dat binnen de zogenoemde ons-kent-ons-cultuur in Urk allerlei vormen van criminaliteit werden gedoogd, inclusief cocaïnehandel.²³ De Jordaan in Amsterdam, waar Willem Holleeder opgroeide in de jaren zestig en zeventig, past eveneens in dat beeld. Volgens historicus Auke Kok was het niet zo dat alle bewoners daar carrière maakten in de criminaliteit, maar de meeste families profiteerden wel van het grote grijze circuit daaromheen. Gestolen goederen verbergen of luxe kleding voor een zacht prijsje kopen werd door veel Jordanezen niet beoordeeld als heling. Over een jonge jongen die in een dure auto kwam voorrijden zou in een ander milieu misschien negatief zijn gesproken. Maar in de Jordaan werd niet gevraagd hoe zo iemand aan het geld kwam. Dan was je 'ze' te slim af geweest en met 'ze' bedoelden ze de maatschappelijke bovenlaag, 'de politie, de staat, de gemeente, de belastingen, de directeurs en verder iedereen die het beter had aan gene zijde van de Westerkerk'.²⁴

Historicus Diederik Klein Kranenburg beschreef een vergelijkbare situatie in de armste delen van de Haagse Schilderswijk voor de Tweede Wereldoorlog, waar het leven zich op straat afspeelde. Dat wat het daglicht niet kon verdragen, was bekend in de hele buurt. Diefstal en heling waren een aanvaard verschijnsel en ook hier weer vooral omdat de omgeving er profijt van had. Zo lang er niet van elkaar gestolen werd, gingen mensen niet naar de politie. Loyaliteit aan de eigen mensen ging boven alles.²⁵ Dat gold tevens voor de Amsterdamse Jordanezen, die elkaar nooit zouden 'verrajen'.²⁶

place (untangling the complex relations between employment, education and crime) (Londen/New York 2014) 44-60, 54-59.

²¹ Raul (1971) NH-5, 9.

²² W.J. Wilson, *When work disappears*, 67-71; Van San, *Stelen en steken*, 79-80, 145-163 en 228.

²³ M. Kerpel, 'Ons-kent-ons-cultuur Urk werkt criminaliteit in de hand', *Reformatorisch Dagblad* (26.07.2019); <https://nos.nl/artikel/2294992-ons-kent-ons-cultuur-leidt-tot-criminaliteit-op-urk.html> en <https://www.omroepflevoland.nl/nieuws/172809/ons-kent-ons-cultuur-voedingsbodem-criminaliteit> (beide geraadpleegd op 21.12.2020).

²⁴ A. Kok, *Holleeder. De jonge jaren* (Amsterdam 2011) 112-113.

²⁵ Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 85-87; D. Klein Kranenburg & W. Willems, *Niks Geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011) 31-37.

²⁶ Kok, *Holleeder*, 113-120.

Zo'n door de groep geaccepteerde zwijgplicht tegen buitenstaanders, noemde Wernink in de jaren vijftig al een belangrijk moreel principe bij woonwagenmensen.²⁷ Door de onvoorwaardelijke solidariteit onder elkaar vormden zij een gesloten front tegenover autoriteiten of hulpverleners. De afkeer van het gezag en de zwijgcultuur maakte een woonwagenkamp een relatief aantrekkelijke uitvalsbasis voor de georganiseerde misdaad.²⁸

Sinti en Roma kennen een vergelijkbare sterke onderlinge loyaliteit in hun omgang met de buitenwereld, vertellen respondenten. Elly (1958) bijvoorbeeld is opgevoed met het idee dat je behalve 'reizigers' en Sinti niemand kunt vertrouwen, want daarbuiten verraden ze je bij de 'wouten' (politie).²⁹ Bij Dragana (1977) deden andere Generaal-pardon Roma een brutaal beroep op haar solidariteit.

Toen ik in het Kruidvat werkte, dan kwamen ze bij mij in de winkel gewoon stélen! Zo van oh, Dragana werkt er toch, we kunnen het gewoon maken bij haar. Zij durft ons toch niet te verraden.³⁰

In de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 gaven professionals aan dat criminaliteitsbestrijding meer aandacht gekregen had. Handhavers traden meer op zodat er meer aan het licht kwam. Een aantal gemeenten is overgegaan tot een fiscaalrechtelijke aanpak. Kreeg Justitie voorheen zaken moeilijk rond omdat verdachten zand in de raderen van de bewijsvoering wisten te strooien, nu is de bewijslast omgedraaid en moeten verdachten zelf aantonen hoe zij aan hun bezit gekomen zijn. Dat leidde in een paar gevallen tot inbeslagname van auto's wat volgens een professional in de *Monitor* goed is voor het rechtsgevoel van omwonenden. Die zagen tot hun frustratie dat mensen, van wie zij dachten dat ze een uitkering ontvingen, in een kapitale villa woonden en in dure auto's reden. De Roma op hun beurt hadden het gevoel dat ze in de gaten gehouden werden door de buurt.³¹

Extra justitiële aandacht voor bepaalde vormen van criminaliteit heeft een duidelijk effect op de signaleringsscore van professionals, merkten Seidler e.a. Het sterkst manifesteerde zich dat bij de zogenoemde uitbuiting van Roma kinderen. In 2015 zagen professionals nog nauwelijks voorbeelden van kinderen die aangezet werden tot criminaliteit. Maar in de *Monitor* van 2018 bleken er bij gemeenten juist grote zorgen te bestaan over minderjarigen in bepaalde Roma families die door een volwassen familielid aangezet werden tot winkeldiefstal of bedelen. Die grotere opmerkzaamheid was een gevolg van de zogeheten Proeftuinen, projecten die van 2011 tot 2016 werden uitgevoerd in zeven gemeenten met Roma gezinnen met 'multiproblematiek'. Binnen die projecten werden de uitgebuite Roma kinderen aangemerkt als slachtoffer van mensenhandel.³²

27 Wernink, *Woonwagenbewoners*, 96-97 en 171.

28 Witte & Moors, 'Cultureel erfgoed', 66-67. Ook Moors en Spapens noemden die zwijgplicht een belangrijk onderdeel van de deviante subcultuur van de zeven door hen onderzochte criminele Noord-Brabantse families waaronder drie woonwagenfamilies. Moors & Spapens, *Criminele families*, 134-138; Moors & Spapens, 'Criminele families', 83-84. Zie ook bestuurskundige Pieter Tops over de zwijgcultuur op woonwagenkampen in B. Endedijk, J. Meeus & E. Wittenberg, 'Zachte g, harde criminelen', *NRC Handelsblad* (16.04.2016).

29 Elly (1958) NH-9, 13.

30 Dragana (1977) NL-3, 5.

31 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 89 en 100-101; Sollié e.a., *Aanpak*, 5 en 77.

32 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12. De Proef-

De Proeftuinen werden gecoördineerd vanuit het CCV (Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid). Gemeenten met langdurige problemen met Roma gezinnen kunnen zich volgens de website van het CCV melden om advies te krijgen 'voor een aanpak op maat op deze bijzondere problematiek'.³³ Het gaat om problemen als schoolverzuim, buurtoverlast, werkloosheid, schuldenproblematiek en criminaliteit. Oplossingen werden gezocht in een combinatie van strikte handhaving en het bieden van perspectief vanuit een samenwerking tussen politie, justitie, hulpverlening en onderwijs.³⁴ Vanwege die justitiële invalshoek lag bij de Proeftuinen een haast onvermijdelijke nadruk op criminaliteit en veiligheid. Dat merkte Overbekking tijdens zijn adviserende rol bij de opzet van de Proeftuin in Veldhoven: 'Het uitgangspunt was: hoe beheersen we die mensen'.³⁵ Ook Roma zelf vonden dat de Proeftuinen net zoals het overheidsbeleid voor hen in het algemeen te zeer een repressief uitgangspunt hadden.³⁶

Het benaderen van problematische leefomstandigheden van Roma vanuit een justitiële en veiligheidsinvalshoek past binnen een bredere Europese ontwikkeling, de zogenoemde *securitization* van de Roma in Europa. Volgens Powell en Van Baar werden Roma meer en meer in de eerste plaats beschouwd als probleem voor de openbare veiligheid. Vanuit die bril gezien raakte crimineel gedrag volgens hen losgezongen van de verdere problematische sociaaleconomische positie en was het vooral nog een kwestie van geïndividualiseerde morele verantwoordelijkheid.³⁷

De aandacht voor uitbuiting van Roma kinderen leidde, zoals gezegd, bij de geïnterviewde professionals voor de *Monitors* van 2018 en 2020 tot de signalering dat Roma jongeren bovengemiddeld vaak in aanraking kwamen met criminaliteit, aanmerkelijk meer dan in 2015. De onderzoekers, Seidler e.a., plaatsten hierbij de kanttekening dat dit vanwege die expliciete justitiële invalshoek wellicht een 'overdrijving van de werkelijkheid' was.³⁸ Verschillende geïnterviewden voor de *Monitor* uitten hun zorgen over de manier waarop handhavingsinstanties en de overheid met Roma en Sinti omgaan. Criminaliteit is immers slechts één aspect van de opeenstapeling van problemen die in Roma gezinnen spelen.³⁹ Of, zoals Sinto Zoni Weisz het verwoordt in zijn autobiografie:

tuinen waren gericht op Roma gezinnen die in Nederland gevestigd zijn. Mogelijke uitbuiting van kinderen in internationaal opererende netwerken viel onder het opsporingsteam Ocean 13.

33 <https://hetccv.nl/onderwerpen/multiprobleemgezinnen-met-een-roma-achtergrond/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

34 In A. Boer e.a., *Interveniëren in criminele families* (Den Haag 2020) 92-93, een onderzoek naar een familiegericht aanpak van criminele families door verschillende samenwerkende instanties, werd geconcludeerd dat school- en arbeidsparticipatie in Roma multiprobleemgezinnen en in gezinnen op woonwagencampen daardoor waren toegenomen. Zie ook: B. Endedijk, 'Gemeenten zouden criminele families met harde én zachte hand moeten aanpakken', *NRC Handelsblad* (30.04.2020).

35 Interview J. Overbekking (09.05.2019) 2.

36 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 136.

37 Powell & Van Baar, 'The invisibilization', 99-105; Cashman, 'New label', 596-597.

38 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 103-104.

39 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018), 99 en 103.

De marginalisatie waaraan Roma en Sinti zijn onderworpen heeft voor criminaliteit gezorgd, en die leidt weer tot discriminatie – een vicieuze cirkel.⁴⁰

Na het beëindigen van het Proeftuinenproject in 2016 bestond er de hoop dat de opgedane ervaring deel zou gaan uitmaken van het reguliere beleid. Maar dat bleek in de meeste gevallen niet gebeurd te zijn. Vaak hadden maar één of enkele medewerkers kennis over de problematiek en als die vertrokken waren, was ook de kennis weg.⁴¹

Het onderwerp criminaliteit bleek gevoelig te liggen in de *Monitor*-interviews met mensen uit de doelgroep. Seidler e.a. sneden het bij Roma en Sinti zelf niet aan en als het toch ter sprake kwam, wilden die er niet veel over loslaten. De eenzijdige nadruk op criminaliteit beschouwden zij en mensen in hun omgeving als discriminerend.⁴²

Discriminatie en arbeidsmarktpositie van Nederlandse Roma en Sinti

Het dragen van het zigeunerstigma – en eventueel daar bovenop het stigma van ‘kamper’ – heeft zijn weerslag op het werkende leven. Veel Roma en Sinti ervaren discriminatie als een belemmering bij het vinden van een baan, al moet gezegd dat dat beslist niet de enige reden is voor hun zwakke positie op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau is laag en vaak hebben ze geen reguliere baan; daarom werd de arbeidsmarktpositie van Roma en Sinti door de professionals in de *Monitor* als zorgelijk aangemerkt. Mensen die nooit een baan hebben gehad, ontbreekt het aan de structuur en de kennis om op de arbeidsmarkt te kunnen functioneren. In sommige gemeenten had een aantal mensen een baan als ongeschoold fabrieksarbeider of in de bouw. Van de werkenden zijn de meesten zelfstandig ondernemer, veelal in de autobranche of de muziek. Wel spraken professionals de hoop uit dat de jongere generatie, die wat hoger opgeleid is, het iets beter zal doen op de arbeidsmarkt. Vooral jonge vrouwen lijken iets vaker een baan te hebben. Toch lukt het jongeren met een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt, vanwege vooroordelen, vaak niet om een baan te vinden, zelfs niet met intensieve begeleiding.⁴³

De positie op de arbeidsmarkt van driekwart van de Balkan-Roma wordt in de *Monitor* van 2020 eveneens slecht tot zeer slecht genoemd.⁴⁴ Het is echter de vraag hoe betrouwbaar dat gegeven is; het is gebaseerd op antwoorden van tien respondenten (één professional en negen mensen uit de doelgroep).⁴⁵ Balkan-Roma zijn niet of nauwelijks als aparte groep te herkennen. De kans is groot dat de meer geïntegreerde Balkan-Roma die verspreid in woonwijken in heel Nederland wonen buiten het blikveld van professionals en instanties blijven, juist omdat ze geen problemen hebben. Mogelijkerwijs geldt

40 Z. Weisz, *De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* (Amsterdam 2016) 246.

41 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 135-136.

42 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 97 en 136; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 99.

43 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 55-56; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 56-64.

44 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 53.

45 Het is onbekend hoeveel Balkan-Roma er in Nederland leven. Schattingen lopen sterk uiteen, van 500 tot 12.000, zie p. 20.

dat tevens voor sommige Roma en Sinti uit andere groepen die tussen burgers wonen. In dat geval is er over hun arbeidsmarktsituatie weinig bekend. De voor de *Monitor* geïnterviewde Roma en Sinti werkten zelf vaak wel of hadden dat lang gedaan en waren deels hoger opgeleid. Zij hadden een aanmerkelijk positiever beeld dan de professionals over het aandeel Sinti en Roma dat werkt of werk zoekt. In hun ogen waren veel mensen werkzaam in de handel en in de *Monitor* van 2020 werd daarbij meermalen gewezen op Roma met een eigen bouwbedrijf.⁴⁶

Nieuwe Roma verrichten net zoals veel andere Oost-Europese arbeidsmigranten ongeschoold werk in fabrieken, werken in de bouw en doen vaak seizoensarbeid in de kassen en de tuinbouw. Ze zitten ook wel in de oud-ijzerhandel of werken als muzikant. Hun arbeidsvoorwaarden waren lange tijd slecht, ze werkten doorgaans op een nulurencontract, werden onderbetaald of werkten zwart. In de *Monitor* van 2020 bleek hun situatie er enigszins op vooruitgegaan. Ze werden beter betaald, al ging het nog al tijd vaak om korte arbeidscontracten of zwart werk.⁴⁷

Hoewel veel mensen in een woonwagen al vanaf eind jaren vijftig voor de 'slappe wintermaanden' afhankelijk waren van een uitkering, is in de overtuiging van Sinti en Roma die op de woonwagenkampen wonen, de grote werkloosheid te wijten aan het trekverbod.⁴⁸ Denise (1982) meent dat de generatie van haar opa pas een uitkering kreeg toen die zich vestigde op de regionale kampen. Hoe makkelijk was dat, zegt ze, het geld werd ze zo in handen geschoven, terwijl ze daarvoor een inkomen bij elkaar moesten scharrelen. Maar het gaf ze ook het gevoel dat ze een beetje buiten de maatschappij moesten blijven. Integreren werd volgens de familieoverlevering niet verwacht en ze hoefden niet te solliciteren. Ze zouden trouwens toch niet worden aangenomen, meent ze.⁴⁹

Jacob (1970) vindt dat de overheid blaam treft, omdat die volgens hem door de jaren heen weinig rekening hield met de broodwinning van de 'zigeuners'. Op de grote woonwagencentra behoorde aanvankelijk een sloopterrein tot de voorzieningen, de kleinere hadden meestal een werkplek om aan auto's te sleutelen.⁵⁰ In Jacobs jeugd in de jaren tachtig werkten nog veel mensen in de autohandel.

Dat waren kleine handelaartjes die het onofficieel deden eigenlijk maar eh... we vonden dat in Nederland zo'n criminaliteit dat dat natuurlijk aangepakt moest worden.

'Onofficieel' werken, met andere woorden: zwart werken, had de overheid volgens Jacob ongemoeid moeten laten. Dat was nu eenmaal de manier van werken. Een jongen ging meteen na de lagere school werken op een autosloperij van familie of van de jongens van het kamp. Daar leerde je het vak. Zodra je een rijbewijs had, begon je voor jezelf.

Ik was altijd dag en nacht overal te vinden in de straat om te kijken welk autootje stilstond. En dan was je er nog héél goed in om de eigenaren boven water te krijgen. Nou dan kwam je

46 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 53-54; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 57.

47 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 54; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 58 en 61; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 9.

48 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 243-244. Jacob (1970) NL-10, 9.

49 Denise (1982) NH-13, 6-7.

50 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 167-168; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 4.

Afb. 19 De Utrechtse automarkt (1982), sinds 1932 gehouden op het Veemarktterrein. Het was de grootste automarkt van Nederland. In 2012 moest de wekelijkse markt plaatsmaken voor woningbouw en werd de automarkt verplaatst naar Beverwijk. Foto: Marlou Schrover.

uiteindelijk bij de eigenaar terecht en dan had je toch veel kans dat die te koop was. En dan werd je ook vaak wel wat gegund. Nou, dan zat ik in de winst.

De schuld dat de klad kwam in de branche, ligt volgens Jakob bij de overheid. Die trad steeds harder op tegen zwarte handel waardoor alleen de grote, officiële handelaren zijn overgebleven. Toch erkent hij desgevraagd dat deze manier van handelen ook stilviel door de opkomst van het internet, dat de positie van tussenpersoon van hen overnam. Bovendien speelde het verdwijnen van de grote tweedehandsautomarkten een rol. Jacob vindt dat er wat werk betreft nu niet veel te kiezen valt voor mensen bij wie een opleiding volgen niet past.

Die zijn genoodzaakt om de slechte banen in de maatschappij te krijgen, voor zichzelf te werken, of de scheve schaats te gaan aantrekken. Of alleen van een uitkering te gaan leven.⁵¹

Als je op een kamp woont, is het volgens Jacob heel moeilijk om een eigen zaak te beginnen, want die moet je helemaal zelf van de grond opbouwen. In het algemeen is het voor startende ondernemers al lastig om aan startkapitaal te komen, maar in de ervaring van Jacob krijgen woonwagenmensen sowieso niet het vertrouwen van een bank, ook al hebben ze een goed ondernemersplan.⁵² En zelfs al heb je een goedlopend bedrijf

⁵¹ Jacob (1970) NL-10, 8-9. Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 127-131.

⁵² Jacob (1970) NL-10, 17.

dan nog ben je kwetsbaar voor vooroordelen, in de ervaring van Hannes (1956). Zijn zonen hebben een klusbedrijf. Een man die danig onder de indruk was van een wandkast met apparatuur erin die ze hadden gemaakt, won informatie over ze in bij de aannemer.

En toen vraagt die vent: Die jongens die daar bij jou gewerkt hebben, wat voor jongens zijn dat? Toen zegt die man, dat zijn jongens van het kamp. Ooohh, zegt die vent. Vertrouw jij die mensen gewoon bij jou toe? Ja, waarom niet? Is daar iets mis mee dan? Ja, maar, nee, die laat ik bij mij niet werken want eh... straks gaan ze naar huis en dan mis ik mijn boormachine en dan mis ik dit en dan mis ik dat.⁵³

In de verschillende *Monitors Sociale Inclusie* gaven mensen uit de doelgroep aan dat er zeer geregeld sprake was van discriminatie op de arbeidsmarkt. Dat was zo erg dat sommige Roma en Sinti hun afkomst verzwegen vanwege vooroordelen en niet altijd onder hun eigen naam solliciteerden. In Zuid-Nederland is bekend wat typische Sinti en Roma achternamen zijn en dat wordt ervaren als een handicap bij sollicitaties.⁵⁴ Zelfs sommige geïntegreerde Balkan-Roma gaven zich de afgelopen decennia liever uit als Turk of Macedoniër, want die hadden een minder slechte naam.⁵⁵

Ook een groot deel van de Nederlandse respondenten in dit onderzoek heeft bij het zoeken naar werk of in een baan te maken gehad met vooroordelen. Sommigen weken standaard uit naar een andere nationaliteit om het stereotype te omzeilen. Alleen Denise (1982) noemt expliciet dat zij die ervaring niet heeft. Zij komt uit een muzikfamilie die een goede naam heeft. Musici hadden vanwege hun optredens al generaties lang contacten in de 'burgermaatschappij'.

Je leerde meer mensen kennen en dus ook niet alleen maar discriminerende mensen.⁵⁶

Magda (1971) zei altijd dat haar grootouders uit Hongarije kwamen.⁵⁷ Sara (1957) raadde haar zoon aan om te zeggen dat hij Indisch was en zelf zei ze op haar werk altijd dat haar vader van de Balkan kwam. Dat was ze gaan doen sinds ze als meisje valselijk beschuldigd was. Een collega op het werk had gestolen en de directeur ging er voetstoots van uit dat zij medeplichtig was. Later werkte ze in een schoonheidssalon waar een dame midden in de zomer binnenkwam met een bontjas over haar arm. Die durfde ze niet thuis te laten omdat er bij haar in de buurt 'zigeuners' waren komen staan. Sara hield wijselijk haar mond.

En daar stond ik met haar bontjas in de hand. En daar heb ik natuurlijk later met mijn collega heel hartelijk om gelachen. Want we dachten: wat zijn mensen toch dom hè. Ja, want ze was heel gek met me, maar ze wist niet dat ik zigeuner was.⁵⁸

53 Hannes (1956) NL-8, 24-25.

54 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 62-63; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 9. Carolien (1982) NL-1, 5.

55 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 43.

56 Denise (1982) NH-12, 7 en 11.

57 Magda (1971) NL-5, 10.

58 Sara (1957) NH-3, 8-10.

Het vooroordeel over de stelende 'zigeuner' trof ook een Sinti vriendin van Jacob (1970). Toen zij, na acht jaar werken in een bedrijf, een baan achter de kassa aangeboden kreeg, ging dat bijna niet door omdat er bij een routine-antecedentenonderzoek naar boven kwam dat ze op een kamp woonde.⁵⁹ Een Slowaakse IT-freelancer die al dertig jaar in Nederland woonde, maakte zijn Roma afkomst na een vervelende ervaring niet meer bekend.

Ik heb een keer de fout gemaakt dat ik op mijn werk vertelde dat ik Roma was. Toen er een laptop werd gestolen, ja inderdaad, u raadt het al, bij wie kwamen ze eerst kijken? Dus ik hou het voor mij, dat betekent echter niet dat ik mijn afkomst verloochen.⁶⁰

Dragana (1977) kreeg tijdens een inschrijving op het arbeidsbureau te horen dat ze werkgevers niet moest zeggen dat ze 'zigeunerin' is. Haar jongere zus kreeg van haar begeleider op het ROC het advies dat niet op haar stageadres te zeggen. Dragana heeft het inderdaad nooit gezegd, maar ze vindt het pijnlijk om erover te moeten liegen.

Want van de mensen die wel werken, weten ze niet dat het zigeuners zijn.

Dragana heeft scherp in de gaten dat als van succesvolle voorbeelden niet duidelijk wordt gemaakt dat het Roma of Sinti zijn, de bestaande vooroordelen nooit ontkracht worden. Dat geldt ook voor een bekende van haar, net zoals zij uit de Generaal-pardon-groep, die een goedlopende winkel in de stad heeft. Ze zag een interview met hem in de plaatselijke krant over zijn winkel, maar er stond niet vermeld dat hij een Roma jongen is.

Ik weet dat het een zigeunerjongen is, maar Nederlanders hier in de stad, die weten dat niet. En hij wordt gewoon normaal geïnterviewd. Maar waarom kan die jongen niet gewoon zeggen van ik ben van deze cultuur en ik kan met trots laten zien wat ik heb bereikt?⁶¹

Ook in het Trimbos-onderzoek over Roma meisjes en schoolverzuim verzwegen Roma meisjes omwille van een stage hun achtergrond. Een geïnterviewde Roma vrouw vroeg tevergeefs met haar dochter rond bij kappers of het meisje daar stage kon lopen. Toen dat niet lukte, vroeg ze een Nederlandse kennis om met het meisje langs mogelijke stageadressen te gaan en zich als haar moeder voor te doen. Toen kon het meisje bij de eerste kapper terecht. Deze Roma meisjes met een mbo-opleiding werd aangeraden, ook door de moeders, om aanvankelijk niets over hun afkomst te zeggen. Zoals een Roma moeder opmerkte:

Pas wanneer de kinderen werk hebben en iets hebben bereikt, kunnen ze daar open in zijn, want dan maakt het niet meer uit.⁶²

59 Jacob (1970) NL-10, 17-18.

60 Onder de naam Tony Saga reageerde deze IT-er met een hbo-opleiding uitgebreid onder de digitale versie van een VN-artikel over mobiel banditisme: H. Lensink, 'Het zigeunertaboe', *Vrij Nederland* (18.09.2013). Zie: <https://www.vn.nl/Het-zigeunertaboe/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

61 Dragana (1977) NL-3, 6-8.

62 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 50-51. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 45-47.

Roma en Sinti die een baan hebben, zijn er niet zelden bang voor dat ze die kwijtraaken als ze voor hun achtergrond uitkomen. Respondente Marieke (1952) bijvoorbeeld meent zeker te weten dat haar dochter eruit vliegt als ze horen dat ze van het ‘zigeunerkamp’ komt. Dit terwijl haar andere dochter thuis op het kamp collega’s op bezoek kreeg toen ze revalideerde na een auto-ongeluk en dat geen consequenties had.⁶³ De zoon van Magda (1971) loopt eveneens niet te koop met zijn afkomst. Tijdens een sollicitatiegesprek mogen ze er niet naar vragen, weet ze. Het frustrerende is, vindt Magda, dat je er nooit achter komt waarom ze je afwijzen. Een werkgever zal namelijk niet als reden geven dat je een ‘kamper’ bent, maar bijvoorbeeld zeggen dat je niet in het team past. Dat zeiden ze tegen haar dochter toen ze een baan niet kreeg. Magda is ervan overtuigd dat ze zelf haar baan kwijtraakte omdat in de plaatselijke krant stond dat ze prominent aanwezig was op een oorlogshedenking voor de Roma slachtoffers.⁶⁴

Tegenover de burens en de *gadze* omgeving houden sommige mensen zich op de vlakte. Miloš (1947) kan het goed vinden met mensen in de buurt maar ze weten niet dat zij Roma zijn.

En dan zeggen ze: ‘Heb je dat gehoord over die zigeuners die daar wonen? Ze maken alleen maar herrie en er komt politie aan de deur’.⁶⁵

Overlastklachten over Roma die in buurten tussen ‘burgers’ wonen, waren in bepaalde gevallen niet zonder reden. Professionals in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 gaven aan dat de omgang tussen Roma en hun burens soms danig verstoord is geraakt door gebeurtenissen in het verleden. Leden van een gezin hadden zich intimiderend gedragen nadat een buurtbewoner had gezegd dat ze het afval niet van het balkon moesten gooien. Aan de andere kant is het voorgekomen dat een buurtbewoner de brandweer belde voor een barbecue in de tuin van een Roma gezin.⁶⁶

In contrast met het grote aantal ervaringen met vooroordelen en discriminatie die de Nederlandse respondenten naar voren brengen, is het aantal officiële meldingen klein. Blijkens het landelijke registratiesysteem van de politie, de Basisvoorziening Handhaving (BHV), werd in 2017 drie keer aangifte of een melding gedaan van discriminatie van Roma en Sinti. Dat was minder dan de jaren ervoor, in 2016 en 2014 ieder vijfmaal, in 2013 zeven en in 2015 negenmaal.⁶⁷ In de jaarrapporten *Cijfers in beeld* worden de meldingen aangegeven die bij het OM zijn ingeschreven en afgehandeld van discriminatie op grond van ras, waaronder van Roma en Sinti. Van 2010 tot en met 2018 waren er slechts vijf meldingen van discriminatie van Roma of Sinti waarvan drie in 2013. Slechts één keer, in 2015, was iemand als verdachte aangemerkt.⁶⁸ Bij het College van de Rechten van de Mens kwam er slechts vijf keer een klacht van Roma of Sinti binnen, twee

63 Marieke (1952) NL-4, 3-4 en 9.

64 Magda (1971) NL-5, 9-10 en 17-18.

65 Miloš (1947) NL-2, 11.

66 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 89.

67 B. Tierolf, L. Drost & M. van Kapel, *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland*, Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting (Utrecht 2018) 31-32.

68 Ontleend aan de rapporten *Cijfers in beeld* over de jaren 2014 t/m 2018. De meest recente was *Cijfers in beeld* 2018. *Landelijke discriminatiecijfers Openbaar Ministerie* (Den Haag 2019).

in 2009, twee in 2016 en één in 2017. Tweemaal oordeelde het College dat er inderdaad sprake was van discriminatie bij het ontmantelen van woonwagendplaatsen.⁶⁹ Daar staat tegenover dat in een FRA-rapport uit 2020 over zes West-Europese landen maar liefst 98 procent van de Nederlandse Sinti en woonwagendbewoners aangaf zich gediscrimineerd te voelen vanwege het standplaatsentekort.⁷⁰ Dat toch zo weinig Roma of Sinti een klacht indienden over discriminatie, wekt het vermoeden dat zij daar slechts in uitzonderlijke gevallen toe overgaan. Officiële klachtenregistraties geven echter maar een beperkt inzicht in de mate waarin discriminatie plaatsvindt. Uit het SCP-rapport *Ervaren discriminatie in Nederland II* uit 2020 bleek dat gemiddeld één op de vijf Nederlanders die discriminatie ervaren hadden, daar officieel melding van maakte.⁷¹ De *Monitor Racisme – Sinti en Roma* uit 2004 noemde als redenen voor de kennelijk magere bereidheid om ervaringen van discriminatie te rapporteren, dat Roma en Sinti over het algemeen de meldingsinstanties niet kennen en weinig vertrouwen hebben in de politie. Het indienen van een klacht brengt bovendien vaak papierwerk met zich mee waar ze tegenop zien. Een andere reden is dat een incident waarbij ze gediscrimineerd worden eerder gezien werd als een bevestiging van hun beeld van de Nederlandse maatschappij dan als een vorm van onrecht waartegen zij zouden moeten protesteren.⁷²

De omgang met klasgenoten bij de Nederlandse respondenten

De eerste gelegenheid waarop kinderen kwetsbaar zijn voor discriminatie is op school. Gedurende de schooltijd van de Nederlandse respondenten kwamen discriminerende en pesterige opmerkingen wel voor, maar van uitsluiting lijkt geen sprake. Dat kan deels te maken hebben met vermijdingsgedrag. Zo bleken de geïnterviewde ouders in het Trimbos-onderzoek hun dochters aan te raden om geen vriendschappen met ‘burgermeisjes’ aan te gaan. Omdat ze bang waren dat hun dochters met discriminatie te maken zouden kunnen krijgen en ze hen daartegen wilden beschermen, adviseerden ze hen om op school zoveel mogelijk afstand te bewaren van ‘burgers’. Een Roma meisje zei hierover:

Ik had geen contact met burgerleerlingen waardoor ik ook niet te maken kreeg met negatieve dingen zoals pesten.⁷³

De oudere respondenten in dit onderzoek die nog op een kampschool zaten en dus voor het volgen van onderwijs het kamp niet hoefden te verlaten, kwamen helemaal

69 <https://www.mensenrechten.nl/nl/oordelen> (geraadpleegd op 21.12.2020).

70 *Roma & Travellers in six countries*, FRA (Luxemburg 2020), 82.

71 *Ervaren discriminatie in Nederland II*, SCP-rapport (Den Haag 2020) 62-63. Dat gemiddelde aantal meldingen van discriminatie was flink gestegen ten opzichte van het SCP-rapport *Ervaren discriminatie in Nederland* (Den Haag 2014) 60-62. Hoewel de mate van discriminatie-ervaringen gelijk gebleven was, bleek toen slechts één op de acht ervaringen van discriminatie gemeld te worden. In beide rapporten vormden Roma en Sinti geen onderzochte categorie. Zie ook J. Tanja, *Discriminatie*, Anne Frank Stichting (Amsterdam 2019) 61-65.

72 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 31-36; Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting* (2013) 51.

73 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 50.

niet in contact met 'burgerkinderen'. Ze gingen uitsluitend om met kinderen van het kamp. Johanna (1995) bijvoorbeeld zag, hoewel ze op een reguliere basisschool zat, buiten schooltijd alleen vriendinnen van het kamp. Het enige dat ze met meisjes van het vmbo en daarna mbo-2 deed, was roken in de pauze. Die vermijding van contact kwam niet door ervaringen met vervelende opmerkingen over het woonwagenkamp, beweert Johanna:

Nee, maar dat hoefden ze bij mij ook niet te doen, want dan heb ik mijn mond op de goeie plek.⁷⁴

Sara (1957) herinnert zich nog wel goed dat zij en andere Sinti kinderen weleens nage-roepen werden. Ze hoorde op de lagere school in de jaren zestig bij het groepje donkere kinderen in de klas, bij de Indische kinderen. Maar haar beste vriendin was een echt volksmeisje van wie ze plat Arnhems leerde. De scheldwoorden van toen weet Sara nog goed: 'stinkzigeuners, vlooienkinderen of luizenkinderen'. Maar, benadrukt ze, ze lieten zich er niet door intimideren. Integendeel, ze zorgden ervoor dat die kinderen daar spijt van kregen en daarom gebeurde het niet al te vaak.

Ze dorsten niet want ze speelden met hun leven, echt waar, ze durfden dat gewoon niet. Want kijk, wij waren natuurlijk wel een volkje van eh... als je bepaalde dingen zou zeggen of doen tegen ons, heb ik op de lagere school ook meegemaakt, dan sloegen wij erop. Dat was gewoon duidelijk.⁷⁵

Jacob (1970) herinnert zich dat één keer, tijdens het voetballen bij school, een leeftijdgenoot hem voor 'zigeuner' uitmaakte. Hij heeft dat jongetje opgepakt en in de bosjes gegooit.⁷⁶

Het geringe contact met 'burgerkinderen' buiten schooltijd had volgens Denise (1982) ermee te maken dat in haar jeugd andere kinderen van hun ouders niet op het kamp mochten komen spelen.

Dat was zelfs grappig, een keer vroeg een kind of ze niet gestolen zou worden. Ja, weet je, alsof we niet genoeg kinderen hadden, ja, gaan we er jou nog even bij pakken.

Maar dat wantrouwen was wederzijds. Andersom mochten kinderen van het kamp, ook die van de jongste generatie, niet buiten het kamp spelen. Denise en Hetty (1992) mochten dat alleen als die ouders te vertrouwen waren.⁷⁷ Carolien (1982) is in een huis gaan wonen omdat ze het belangrijk vond dat er ook 'burgerkinderen' bij haar kinderen zouden komen spelen. Maar omgekeerd mogen haar jongens niet bij andere kinderen thuis spelen.

Nee, onze kinderen zijn heilig. Je hoort zoveel dingen die kunnen gebeuren. Je weet niet of die vader thuis is. En dan weet je het nooit.⁷⁸

⁷⁴ Johanna (1995) NL-7, 2 en 7.

⁷⁵ Sara (1957) NH-3, 7-8.

⁷⁶ Jacob (1970) NL-10, 3.

⁷⁷ Denise (1982) NH-12, 15-16; Hetty (1992) NH-4, 5.

⁷⁸ Carolien (1982) NL-1, 6.

Raul (1971) ging behalve met kinderen op het kamp ook met 'burgerkinderen' om. Dat was niet gebruikelijk. Maar omdat hij een *gadzje* vader heeft, zat hij toch enigszins tussen twee werelden in.

Als ik bij de burgerkindjes was, dan kon je wel zien dat ik niet echt een burgerkindje was. Zat ik bij de Sinti, bij mijn neven, dan kon je eigenlijk ook bij mij zien van ik ben niet echt een Sinto, weet je wel.⁷⁹

De meeste ouders van jongere respondenten op het woonwagenkamp toonden zich dus huisverig voor vriendschappen met 'burgerkinderen'. Alleen de oudste zoon van Renata (1984), die op een klein familiecampje woont, had allemaal *gadzje* vrienden die bij elkaar over de vloer kwamen om te spelen en samen huiswerk te maken en naar elkaars verjaardagsfeestjes gingen. Renata kan het goed met andere ouders vinden. Ze was dan ook een actieve moeder, die hielp bij de voorbereiding op de eerste heilige communie en bij andere feestjes op school. Daar ontmoette ze naar eigen zeggen alleen maar vriendelijke mensen die nooit lieten merken dat ze enig verschil maakten.⁸⁰

In tegenstelling tot de Sinti en Roma die al generaties lang in Nederland verblijven, hebben de kinderen van de Roma groepen die vanaf de jaren zeventig kwamen in het algemeen veel meer contact met 'burgerkinderen'. De belangrijkste reden daarvoor is dat zij niet geconcentreerd en geïsoleerd gehuisvest waren. Zij woonden vanaf het begin af aan in huizen te midden van 'burgers'. Dejan (1963), van de Balkan-Roma had in de Joegoslavische stad waar hij opgroeide Roma vrienden, maar ook Albanese, Servische of Turkse vrienden.⁸¹ Van de Generaal-pardongroep had Juliano (1981) al heel jong een vriendinnetje op school, Monique. Dragana (1977) had in de jaren op de basisschool vriendinnen gemaakt en zij speelden over en weer bij elkaar. Gisela (1978) groeide op in een multiculturele wijk waar ze op een driewieler rondfietste en bij alle burens binnenliep. Een uitzondering is Patrick (1993) die nooit met kinderen van school omging. Zijn familie onderhield nauwelijks enig contact met de 'burgermaatschappij'. Op de basisschool werd hij weleens gepest, al ging het er daarbij in zijn herinnering niet om dat hij 'zigeuner' was.

Bijvoorbeeld d'r was een meisje en ze hield iedereen tegen en ze keek me met heel de klas aan van: jij bent alleen en wij zijn hier de bazen.⁸²

Wat Patrick hier signaleert is dat niet elke vorm van pesten discriminatie is. Er is sprake van discriminatie als vernederende vooroordelen over een groep iemand in zijn of haar waardigheid aantasten. Soms lijkt de neiging te bestaan om negatieve ervaringen ten onrechte als discriminerend te interpreteren.⁸³ Een voorbeeld daarvan komt voor in de documentaire *I Soeni – De droom* van Carin Goeijers uit 2004. Bij de Raad voor de Kinderbescherming verwijst een leerplichtig Sinti meisje vagelijk naar discriminatie als antwoord op de vraag waarom ze niet meer naar het voortgezet onderwijs gaat:

79 Raul (1971) NH-5, 4.

80 Renata (1984) NL-9, 17.

81 Juliano (1981) NH-10, 7; Gisela (1978) NH-6, 5-6; Dejan (1963) NH-2, 10-11.

82 Dragana (1977) NL-3, 3; Patrick (1993) NL-12, 4-5.

83 Tanja, *Discriminatie*, 120-124.

Ja, 't ging een beetje net als vroeger, van eh... die zigeuners weer... Elke keer gediscrimineerd. *Wat zeiden ze dan precies?*

Ja... Precies dat weet ik ook niet echt maar gewoon achter m'n rug om enne... dat soort dingen allemaal.⁸⁴

Magda (1971) weet dat in haar eigen omgeving discriminatie af en toe op voorhand als excuus gebruikt wordt om kinderen niet naar school te laten gaan. Zij ergert zich daar aan omdat zij dat een oneigenlijk argument vindt.

Wat heeft het voor zin als ik roep: we worden gediscrimineerd maar ik ga ook niet naar school?⁸⁵

Al met al hebben de Nederlandse respondenten, behalve Sara en Jacob, niet de herinnering dat ze gediscrimineerd zijn door klasgenoten. Dat andere kinderen niet op het kamp mochten spelen, ervoeren ze zelf niet zozeer als discriminatie. Het kamp was hun wereld en zelf mochten ze evenmin bij andere kinderen spelen. Josef (1956) herinnert zich niet één discriminerende ervaring, ook niet in zijn muziekcarrière. Maar zijn jongste dochter werd kortgeleden op haar basisschool, waarop vooral kinderen met hoogopgeleide ouders zitten, uitgescholden voor 'vieze zigeuner'. Tot zijn ontsteltenis werd dat door de school gebagatelliseerd.⁸⁶

Wel hebben vrijwel alle geïnterviewde Roma en Sinti te lijden gehad onder discriminatie op de arbeidsmarkt. De zwaarste vorm van stigmatisering voor Nederlandse Roma en Sinti betreft het afkomstig zijn van een woonwagenkamp omdat die mensen getekend zijn door een dubbel stigma. Maar zoals Magda (1971) al aangaf, is discriminatie niet de enige reden voor de slechte arbeidsmarktpositie. Die wordt in belangrijker mate veroorzaakt door de slechte uitgangspositie, vooral het lage onderwijsniveau. Werk voor ongeschoolde arbeiders is de laatste jaren sterk afgenomen en alleen goed gekwalificeerde arbeidskrachten maken een goede kans op een baan. Het eigen ondernemerschap vereist inmiddels papieren en diploma's en tegen zwart werken in de handel wordt harder opgetreden. Criminaliteit is in die benarde positie verleidelijk om, vaak naast een uitkering, wat extra geld te verdienen, aanzien te verwerven en ook als uiting van verzet tegen de overheid.

Stigmatisering in Tsjechië

Racisme en discriminatie in alle openheid

Begin oktober 2018 voelde het ERRC, het European Roma Rights Centre in Boedapest, zich geroepen om een open brief te richten aan de Tsjechische president Miloš Zeman.⁸⁷ In een openbare bijeenkomst had Zeman beweerd precies te weten wie de 5 pro-

⁸⁴ C. Goeijers, *I Soeni – De droom*. NCRV (2004) 40'57"-41'54".

⁸⁵ Magda (1971) NL-5, 15.

⁸⁶ Josef (1956) NH-11, 8-9, 13-14 en 17.

⁸⁷ <http://www.errc.org/press-releases/open-letter-to-czech-president-on-racist-comments-about-roma> (geraadpleegd op 21.12.2020). Zie ook: Albert, 'Hate crimes', 157.

cent werklozen in Tsjechië waren, namelijk de Roma. Hij noemde zichzelf geen communistenvriend, maar hij prees de manier waarop Roma in de communistische tijd aan het werk gezet werden als greppelgravers. Als ze werkschuw waren, werden ze in de gevangenis gestopt. Het was destijds de gewoonte om een Roma arbeider die niet goed doorwerkte een pak slaag te geven, zei de president. Hij had dit een zeer humane manier van doen genoemd omdat die meestal effect had. Zeman refereerde een paar keer aan Roma door middel van de term de 'onverbeterlijken' en vooral dat achtte het ERRC zeer kwalijk. In de volksmond in Tsjechië is als synoniem voor de 'onverbeterlijken' de term 'medeburgers' in zwang. Dat lijkt een neutraal begrip, maar omdat iedereen weet dat er Roma mee bedoeld worden, is de inhoud ervan sterk raciaal geladen.⁸⁸

De mate van racisme en discriminatie in Tsjechië overstijgt in hoge mate de negatieve beeldvorming over 'kampers' en 'zigeuners' in Nederland. Zoals in bovenstaand voorbeeld onderscheidt het zich met name door de openlijke manier waarop het gebeurt, ook door de autoriteiten. De *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2018*, de Tsjechische overheidsrapportage naar de leefomstandigheden van Roma, wist te melden dat ongeveer 70 procent van de ondervraagden de Roma in hun land categoriseerde als 'zeer onsympathiek'. Alleen de kleine moslimminderheid was nóg minder populair, sinds 2017.⁸⁹ De regering deed, aldus het rapport, wel moeite om die houding te veranderen, maar gaf aan dat het een proces van lange adem is.⁹⁰ Er was sinds 2012 namelijk wel verbetering opgetreden. In 2008 bleek in het onderzoek van Čada dat zelfs meer dan 90 procent van de Tsjechen van mening was dat Roma weigerden om te werken en dat zij het sociale stelsel misbruikten. In 1996 was dat zelfs nog 3 procent meer. Meer dan 80 procent van de bevolking weet dat in die jaren aan het etnisch anders zijn van Roma waardoor ze zich nooit zouden kunnen aanpassen. Omdat ze volgens de ondervraagden hun armzalige bestaan aan zichzelf te wijten hadden, verdienden de mensen in de arme Roma buurten geen ondersteuning in de vorm van integratieprogramma's. Een groot deel van de Tsjechen bleek van mening dat je geen geld moest geven aan mensen die geen slachtoffers waren van het systeem, maar juist profiteurs.⁹¹

Dit sterk negatieve beeld was volgens Van Baar en Vermeersch te verklaren uit een combinatie van heroplevend nationalisme na 1989 en het uitkleden van het stelsel van sociale voorzieningen. Bij de meerderheid van de Tsjechen leefde daardoor de vraag of een sociale uitkering wel goed besteed was aan mensen die in hun ogen sociaaleconomisch en ook op raciale gronden onverbeterlijk waren.⁹² In het onderzoek van Čada zouden Roma volgens de ondervraagden van nature lui zijn en geneigd tot misbruik zodra ze daar de kans toe kregen. Dergelijke denkbeelden stoelden op beeldvorming over 'zigeuners' in eeuwenoude spreuken, gezegden en volksliedjes met vooroordelen over

88 Čada, 'Social exclusion', 76.

89 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 4; *Zpráva 2019*, 5.

90 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 46.

91 Čada, 'Social exclusion', 72-75. Dit hoofdstuk, 'Social Exclusion of the Roma and Czech Society', is een korte versie van de resultaten van het onderzoek *The key to supporting of integrational policies of municipalities* van Gabal Analysis & Consulting Company in 2008. Čada was lid van het onderzoeksteam van dit onderzoek.

92 Van Baar & Vermeersch, 'The limits', 128.

Afb. 20 Omstreden verkiezingsslogan op een billboard voor de regionale verkiezingen in Ústí nad Labem in najaar 2020. De slogan *'Konečně řešení'* (Eindelijk de oplossing) riep scherpe reacties op. Het is namelijk niet alleen een woordspeling met de naam van de politicus, Lukáš Konečný. Het is ook een verwijzing naar de *Endlösung* (Konečné řešení) voor de Roma. De ontwerper van de *Endlösung* was Reinhard Heydrich, die in 1942 korte tijd de *Reichsprotektor* was van het Protectoraat Bohemen en Moravië. In juni 1942 kwam Heydrich ten gevolge van een aanslag in Praag om het leven. Foto: Hájek Ondřej, Czech News Agency (ČTK), doc.nr. P202008140552301.

luiheid, een onbedwingbare neiging tot diefstal, onbetrouwbaarheid en onzindelijkheid. Dat gold eveneens voor meer positieve clichés als avontuurlijkheid, vrolijkheid, muzikaliteit en ongebondenheid.⁹³ Die vooroordelen zijn zó diepgeworteld dat de manier van leven van Roma op grond van raciale verschillen onvereenigbaar werd geacht met die van de meerderheid van de bevolking. Omdat Roma vanwege hun zogenaamde onverbeterlijkheid niet in staat zouden zijn om zich maatschappelijk aan te passen, zag meer dan 40 procent van de Tsjechische bevolking segregatiebeleid als enig juiste oplossing voor de problemen van en met de Roma.⁹⁴

De nadruk op het wezenlijk anders zijn van Roma past volgens politicoloog Pavel Barša bij het nationalistische verlangen naar een etnisch en cultureel homogene staat met een eigen geschiedenis, eigen taal en symbolen. Een dergelijk nationalisme komt voor in heel Oost-Europa, ook in Tsjechië. Het is historisch gegroeid, aanvankelijk vanuit het verzet tegen het Habsburgse regime, later door weerstand tegen de communistische ideologie waarbinnen nationalisme niet was toegestaan. Na 1990 is het aangewak-

⁹³ Weinerová, 'Anti-Gypsyism', 214-216.

⁹⁴ Čada, 'Social exclusion', 74-76.

kerd door de komst van immigranten.⁹⁵ Pedagoge Dana Moree wees erop dat Tsjechen het gevoel hadden dat ze het 'Tsjechisch zijn' moesten verdedigen tegen invloeden van buitenaf. Ze zetten zich eerst af tegen de Duitsers tot die werden verdreven, toen tegen de Slowaken totdat die zich afscheidde, daarna werden Roma het mikpunt en sinds recent ook de moslims. Moree zag bij Roma met name de huidskleur als oorzaak voor maatschappelijke frictie, bij Duitsers in de eerste plaats de onderdrukking door de nazi's, maar vóór de oorlog was dat al de Duitse taal. Mensen met een andere huidskleur of mensen die niet accentloos Tsjechisch spreken, zoals Roma, werden niet als echte Tsjechen beschouwd.⁹⁶

Bij de Tsjechische respondenten leidde die indeling in een erfelijk onverbeterlijke categorie tot tal van racistische ervaringen. Volgens Eliška (1983) maakt het niet uit hoe je je opstelt, racisme is onontkoombaar.

Als je in Tsjechië leeft en je bent zigeuner, het maakt niet uit hoe je eruitziet, schoon, weet je, en aardig tegen de mensen, glimlachen en alles, het maakt niet uit. Je blijft een zigeuner.⁹⁷

Voorals er weer eens iets negatiefs op televisie was over Roma, moest Luboš (1977) zich de dag erna op zijn werk daarvoor verantwoorden. Hij vindt het vervelend om als enige Roma man daar die vaak overdreven en uit zijn verband gerukte berichtgeving op zijn brood te krijgen. Dat mensen hem niet bij zijn naam noemen maar steeds met *cigán* aanspreken, daar haalt hij zijn schouders over op. Zijn collega's weten immers niet beter.⁹⁸

Radka (1962) weet dat *gadzje* ouders hun kinderen als ze stout zijn dreigen met: 'Zoet zijn of de zigeuner komt je halen!'⁹⁹ De zoon van Jakub (1960) werd onophoudelijk voor 'zigeuner' uitgemaakt op de ambachtsschool. En wat hijzelf uitermate storend vindt, is de houding van personeel in de horeca. Soms zeggen ze openlijk dat ze je niet gaan bedienen of ze laten je zo lang wachten dat je uit jezelf weggaat.¹⁰⁰ Barany wist te melden dat in de eerste tien jaar na de Fluwelen Revolutie bordjes met 'Geen toegang voor Roma' bijna routinematig op deuren en ramen van restaurants werden gehangen.¹⁰¹

Het huidige openlijke racisme is van na 1990. Toen het communistische regime ten val kwam, viel de bescherming van Roma en andere minderheden weg. De omgangsvormen in de communistische tijd ervoeren de respondenten die die tijd bewust hebben meegemaakt als een groot verschil met die van heden ten dage. Volgens Jakub (1960) speelde racisme in zijn jeugd niet zo'n grote rol.

Vroeger gebeurde dat niet zo openlijk, meer in het geheim, fatsoenlijker.

95 Barša, 'Ethnocultural justice', 248-249.

96 Moree, *How teachers cope*, 11, 28, 38-39 en 46.

97 Eliška (1983) TL-6, 6.

98 Luboš (1977) TL-4, 4-5.

99 Radka (1962) TH-1, 4-5.

100 Jakub (1960) TL-12, 6-7.

101 Barany, *The East European Gypsies*, 297.

Er waren wel fricties tussen Roma en *gadzje* maar iemand een 'zigeuner' noemen was strafbaar. Daar werd dan rapport van gemaakt. En volgens Jakub werd je voortdurend in de gaten gehouden, door bijvoorbeeld de hoofdmeester of sommige leraren die lid waren van de partij.¹⁰² Ook Jana (1964) vindt dat racisme destijds wel voorkwam, maar minder openlijk. Ze oppert dat dat door de arbeidsplicht kwam; toen waren Roma niet werkloos.¹⁰³

Toch heeft Alžběta (1949) juist een nare herinnering aan achterstelling uit haar jeugd in Slowakije, in de communistische tijd. In de wachtkamer bij de dokter merkte ze dat zij en haar moeder apart zaten van de andere mensen en dat zij als laatsten aan de beurt kwamen, hoewel veel mensen later waren binnengekomen dan zij. Alžběta's moeder had haar beurt kunnen opeisen.

Mijn moeder had toen bijvoorbeeld kunnen opstaan en zeggen: 'Wij zijn nu toch aan de beurt? Dat had gekund toen, maar zij was daar te bang voor. Ze was bang dat de dokter tegen haar zou gaan schreeuwen, haar zou uitschelden.

De spanning en angst die ze bij haar moeder voelde, lieten een diepe indruk achter.¹⁰⁴

Na de gewelddadigheden begin jaren negentig bleven in Tsjechië jarenlang grote uitbarstingen van racistisch geweld uit. Dat veranderde eind 2008 toen in de stad Litvínov een bijeenkomst van de extreemrechtse Dělnická strana, de Arbeiderspartij, uit de hand liep. Honderden gewapende neonazi's uit Tsjechië en het buitenland, die via een oproep op internet op de bijeenkomst waren afgekomen, gooiden straatstenen en molotovcocktails. Duizend ME'ers moesten de Roma in de wijk Janov beschermen, politiewagens gingen in de fik en apparatuur van journalisten werd vernield. Niet-Roma bewoners van de wijk werden applaudisserend gefilmd.¹⁰⁵ Het was de eerste keer dat extreemrechts zo duidelijk van zich liet horen.

In de jaren die volgden deden zich af en toe racistische geweldsincidenten tegen Roma voor. In voorjaar 2011 kwamen de eerste rechts-extremistische anti-Roma demonstraties op gang. Vanaf augustus dat jaar verergerde het racistische geweld snel. Wekelijks werden er door rechtsradicalen, neonazi's en lokale sympathisanten grote betogingen gehouden, vooral in Roma wijken in de steden. Regelmatig mondden die uit in rellen en geweld. De politie zag zich gedwongen om Roma en huizen waarin ze woonden te beschermen.¹⁰⁶ Een voorbeeld daarvan vertelt respondent Tomáš (1985), stratenmaker van zijn vak. Hij werkte tijdens zo'n haatmars met Roma collega's aan de weg. Zij moesten omringd door een politiekordon tegen de demonstranten beschermd worden.¹⁰⁷

102 Jakub (1960) TL-12, 2-3 en 6.

103 Jana (1964) TH-8, 4.

104 Alžběta (1949) TH-11, 2 en 8-9.

105 Albert, 'Anti-Gypsyism', 147-148. Een ander ernstig incident was de brandstichting in een Roma huis in Vítkov in april 2009. Drie molotovcocktails veroorzaakten derdegraadsverbrandingen bij een Roma meisje. De daders, gelieerd aan Arbeiderspartijleider Vandas, werden uiteindelijk veroordeeld tot 20 en 22 jaar gevangenisstraf. Albert, 'Anti-Gypsyism', 151.

106 Ibidem, 159-161.

107 Tomáš (1985) TL-10, 1.

Afb. 21 Anti-Roma demonstratie in Plzeň (24 augustus 2013). Extreemrechtse Tsjechische activisten schreeuwen leuzen gericht tegen de Roma minderheid, tijdens een protestmars door het centrum van Plzeň. Van 2011 tot en met 2014 waren er regelmatig dergelijke anti-Roma betogingen, in steden door het hele land. Foto: David W. Cerny, Reuters, image ID GMiEg8P006J02.

Afb. 22 Tegendemonstratie van Roma (2011) tegen een mars van de nationaalsocialistische Dělnická mládež (Arbeidersjeugd) door de straat Cejl in Brno, tijdens de viering van 1 mei. Op het bord met het hakenkruis staat 'Neonazi's not allowed'. Foto: Pavel Ševela, Wiki Commons CC BY-SA 3.0, File: 2011 May Day in Brno (045).jpg.

Tot eind 2014 vonden dergelijke betogingen met grote regelmaat in het zomerseizoen plaats. Roma activisten van bijvoorbeeld ngo Konexe reisden stad en land af om tijdens zo'n demonstratie een haag te vormen tussen anti-Roma demonstranten en kleine groepjes Roma in een tegendemonstratie.¹⁰⁸ In het FRA-rapport 2018 gaf een derde van de Tsjechische Roma aan dat zij in hun familie- of vriendenkring Roma kenden die te maken hadden gehad met door haat gemotiveerd fysiek geweld.¹⁰⁹ Pas toen de negatieve aandacht zich in 2015 vanwege de vluchtelingencrisis verlegde naar moslims, namen demonstraties tegen Roma af. In de jaren erna kwamen die niet meer voor. In 2017 was minder dan 20 procent van de aangiften van rechtsextremisme tegen Roma gericht.¹¹⁰ Hoewel de anti-Roma demonstraties veel mensen op de been hadden gebracht, wisten rechts-radicalen partijen toch niet veel kiezers te trekken. Het ontbrak hen aan charismatische leiders. Bovendien heeft Tsjechië te weinig immigranten voor een succesvolle verkiezingscampagne. Extreemrechtse partijen hebben alleen de Roma om zich tegen af te zetten. Anti-Roma retoriek is echter niet alleen aan hen voorbehouden, die wordt ook gebezigd door de politieke middenpartijen.¹¹¹

In de overtuiging van de Tsjechische respondenten hangt de mate van discriminatie en racisme waarmee iemand te maken krijgt samen met huidskleur. Tsjechen koppelen volgens Doubek e.a. onbewust een huidskleur die doorgaat voor zwart aan de negatieve classificaties die eraan verbonden zijn. Hoe donkerder iemands huid is, hoe herkenbaarder als Roma en des te sterker iemand geassocieerd wordt met een lage sociaaleconomische status.¹¹² Ook geassimileerde Roma worden als ze een donkere huid hebben als Roma gelabeld. Zo voelden Griekse hoogopgeleide respondenten van onderwijssociologe Panagiota Gkofa, die vanwege een donkerder huidskleur duidelijk herkenbaar waren als Roma, zich minder geaccepteerd door collega's. Maar, merkte Gkofa op, het is mogelijk dat het besef dat iedereen aan de buitenkant kan zien dat je van Roma afkomst bent, leidt tot een gevoeligheid om als buitenstaander gezien te worden.¹¹³

Bij Roma bestaan grote verschillen in huidskleur, soms zelfs binnen een gezin. Een lichtere huid kan een reden zijn om je verheven te voelen boven een ander, merkten Bittnerová e.a. Een Roma vrouw met een zekere invloed in de omgeving gaf zelf haar relatief lichte huid als verklaring daarvoor. Ze hield haar blouse een ietsje open, wees op haar hals en zei tegen de interviewer: 'Kijk zelf. Ik ben wit!'¹¹⁴

De Tsjechische respondenten zien het om zich heen dat hoe donkerder iemands huid is, hoe meer last iemand heeft van pesten, schelden en ongelijke behandeling. Elena (1975) en haar broers waren de enige Roma kinderen op school. Zij werd veel minder

108 Interview I. Čonková (10.10.2014) 1-2.

109 *A persisting concern*, FRA (2018) 23.

110 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 40; Albert, 'Hate crimes', 155-157.

111 Čada, 'Social exclusion', 78.

112 Doubek, Levinská & Bittnerová, 'Roma', 138-140. Sociale wetenschappers Aaron Celious en Daphna Oyserman wezen erop dat dat ook voor Afro-Amerikanen in de Verenigde Staten geldt, vooral voor jonge mannen. A. Celious & D. Oyserman, 'Race from the inside: an emerging heterogeneous race model', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 149-165, 149-153.

113 Gkofa, *Greek Roma*, 206-208.

114 Bittnerová, Doubek & Levinská, 'Stigma ve škole', 20.

erg gepest dan haar broers omdat die veel donkerder zijn en in één oogopslag als Roma herkenbaar. Radka (1962) had zelf op school geen last, maar haar oudste zoon werd erg gepest om zijn donkere huidskleur en de juffen grepen niet in. De kinderen van Jana (1964) zijn minder donker dan zij want hun vader is Pools: 'Ze hadden geen problemen want ze zijn wit.' Jiří (1963) werd zelfs vaak voor Hongaar aangezien. Zijn jongere zus Katařina heeft een schoonzoon met een relatief donkere huid en die heeft om die reden altijd problemen met ambtenaren. Dus gaat ze met hem mee naar instanties omdat haar lichte huid volgens haar als smeermiddel werkt. Aneřka (1972) wijst lachend op haar donkere huid en zegt dat ze zich op en top een Roma vrouw voelt. Maar over haar dochter zegt ze ietwat triomfantelijk: 'Mijn oudste is heel licht. Zij ziet eruit als een Tsjechische.'¹¹⁵

Eliška (1983) woonde vijftien jaar in Engeland in een multiculturele buurt, te midden van mensen met allerlei tinten in huidskleur waardoor die van haar gezin in het geheel niet opviel. Na hun remigratie naar Tsjechië was het voor haar zoon een confronterende ervaring om door klasgenoten voor 'zigeuner' te worden uitgescholden.

Toen legde ik hem uit wat een zigeuner is en wat *gadzje* zijn. Hij keek alleen maar en ik had de indruk dat hij het eerst niet begreep.¹¹⁶

Het was de eerste keer dat tot Eliška's zoon het besef doordrong dat hij door Tsjechen werd gezien als behorend tot een aanwijsbare, inferieure categorie mensen. Die ondergeschikte plaats in de samenleving projecteerden Roma ook op elkaar, constateerden Bittnerová e.a. Voortbordurend op het vooroordeel van de 'vieze zigeuner' hadden Roma onderling de neiging om verschil aan te brengen tussen henzelf en andere Roma. Tijdens interviews gaven mensen aan dat de burens veel erger waren dan zichzelf en dat hun eigen huishouden en hun kinderen zo schoon en netjes waren. Bittnerová e.a. noemden dit fenomeen de *distantie*. Net zoals de niet-Roma zich boven hen verheven voelen, distantiëren Roma zich van een ander met hetzelfde stigma. Het onderscheid op basis van superioriteit en inferioriteit speelt eveneens ten opzichte van niet-Roma. Kinderen en ouders komen met dit culturele denkpatroon naar school. Naar school gaan is voor kind en ouders volgens Bittnerová e.a. dan ook een pijnlijke ervaring omdat het hen wijst op de sociale achterstand door het leven in een getto.¹¹⁷

De omgang met klasgenoten bij de Tsjechische respondenten

Veel Roma kinderen in Tsjechië gaan totdat ze naar school gaan alleen met andere Roma kinderen om. Het moment van naar school gaan is de eerste confrontatie met anders zijn en in sommige gevallen met een andere taal.¹¹⁸ Het pesten en uitschelden van

115 Elena (1975) TH-3, 3; Radka (1962) TH-1, 4; Jana (1964) TH-8, 3-4; Jiří (1963) TH-6, 4; Aneřka (1972) TL-2, 2.

116 Eliška (1983) TL-6, 8.

117 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 16-20; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 145.

118 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 19.

Roma kinderen op en rond school kwam volgens het FRA-rapport 2018 regelmatig voor. In arme Roma buurten had 36 procent van de Roma kinderen daar last van gehad. Het aantal pestincidenten in een meer gemengde buurt was echter veel groter. Daar gaf 60 procent van de ondervraagden aan tijdens de leerplichtige periode als Roma gepest of uitgescholden te zijn.¹¹⁹

Verschillende respondenten hebben daar dan ook tijdens hun schooltijd negatieve ervaringen mee opgedaan. Opvallend is hoezeer zij er de nadruk op legden dat dat in de communistische tijd aanzienlijk minder gebeurde. Van de Tsjechische hoogopgeleiden hebben bijvoorbeeld Zdeněk (1957) en Jiří (1963) de scheldpartijtjes op school in de jaren zestig en zeventig niet als hinderlijk ervaren. Zdeněk:

Soms hoorde ik zeggen dat ik een Roma ben, kinderen lachten daarom. Maar dat was hetzelfde als wanneer ze zouden lachen om iemand met een grote neus of zoiets.¹²⁰

Petr (1959) voelde zich in het Slowaakse dorp waar hij opgroeide nooit buitengesloten en Alžběta (1949) op het gymnasium ook niet:

Daar was ik omringd met Slowaakse normale witte meisjes en ze waren heel lief tegen mij. Het was een prachtige tijd voor mij. We waren gelijkwaardig.¹²¹

Milada (1972) had wel al nare ervaringen in de communistische tijd. Ze werd op de basisschool steeds voor ‘*cigánka*’ uitgescholden en voelde zich er ongelukkig. Maar op de middelbare school was ze juist populair.¹²² Lenka (1974) kwam uit een geassimileerde familie. Zij ging op de middelbare school alleen met Tsjechische vrienden om. Het was net na de val van het communisme en ze verkeerde in hippieachtige kringen. In haar omgeving werd veel wiet gerookt wat haar in Roma kringen de bijnaam ‘die hasjesj-vrouw’ opleverde.¹²³

Na 1990 werd het klimaat harder. Voor ‘zigeuner’ worden uitgemeakt werd gangbaar, ook voor hoogopgeleide respondenten. Bijvoorbeeld Erika (1991) werd vanaf het begin op de basisschool gepest. Op het gymnasium had ze daar geen last meer van en op de universiteit al helemaal niet. Maar gepest worden op de basisschool tekent je voor de rest van je leven, zegt ze. Ze probeerde daarom op het gymnasium haar achtergrond te verbergen.

Toen ik op de middelbare school zat, heb ik er nooit nadruk op gelegd of getoond dat ik een Roma meisje ben.

Zij ging bij middelbare schoolvriendinnen op bezoek maar die kwamen niet bij haar thuis, want ze wilde niet dat die zagen hoe armoedig ze woonde. Ze vindt het pijnlijk te moeten bekennen dat ze nog steeds op straat of in de tram voor ‘zigeuner’ uitgeschol-

119 *A persisting concern*, FRA (2018) 19. Van de negen onderzochte EU-landen was dit percentage in Tsjechië het hoogst. Slowakije volgde op afstand met 39 procent. Zie ook: *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 31.

120 Zdeněk (1957) TH-12, 1-3; Jiří (1963) TH-6, 4.

121 Petr (1959) TH-9, 4; Alžběta (1949) TH-11, 4.

122 Milada (1972) TH-5, 5.

123 Lenka (1974) TH-13, 6.

den wordt. In haar werk als onderwijsassistente ziet ze dat Roma kinderen het vanwege het gepest nog altijd moeilijk hebben op school.¹²⁴

Op de basisschool van Lukáš (1991) waren er altijd kinderen die hem uitscholden: 'Hé jij, zigeuner!' Maar daar ontleende hij juist motivatie aan.

Want ik hoorde de hele dag: zigeuners stelen, zigeuner dit, zigeuners dat. En als je dat hoort, niet elke dag maar vaak, maakt dat je kwaad. Dus wilde ik me bewijzen.

Het zat 'm niet altijd in de kinderen, soms waren het juist de ouders die lieten merken hem minderwaardig te vinden.

Bijvoorbeeld op de basisschool had ik een heel goede vriend. En toen ik hem tegenkwam met zijn moeder, groette hij me niet. Huh? Op school zag ik hem weer en vroeg ik waarom hij me niet groette. Zei hij: 'Omdat ik bang was, want van mijn moeder mag ik geen vrienden zijn met zigeuners'.

Eenmaal op de middelbare school en later op de universiteit was dat afgelopen bij Lukáš (1991). Wel voelde hij zich op de middelbare school soms een beetje buitengesloten, omdat hij niet aan alle buitenschoolse activiteiten kon meedoen. Maar dat had niets met zijn Roma afkomst te maken, dat was vanwege de armoede thuis.

Ik was al blij dat mijn moeder het geld had om mijn schoolboeken te kopen. Maar ik zei thuis niet: mam, ik zou graag meegaan skiën. Want ik wist, we zijn thuis met vier kinderen dus was het gewoon niet mogelijk om mee te gaan skiën. Dus stond ik erbuiten. En na die week: weet je nog dat we daar waren, hoe leuk het was? En ik kon daar alleen maar bijstaan en luisteren.¹²⁵

De vijf jonge hoogopgeleiden hadden allemaal last van discriminerend gepest door leeftijdgenoten op school. Bij de hoogopgeleiden van veertig jaar en ouder, die in de communistische tijd op school zaten, had slechts één van de negen, Milada (1972), daar duidelijke ervaringen mee. Ook de laagopgeleide respondenten boven de veertig hebben daar geen noemenswaardige herinneringen aan. Bij de zes laagopgeleiden tussen de twintig en de veertig speelde dat probleem aanzienlijk minder dan bij de hoogopgeleiden, omdat vier van hen op het speciaal onderwijs tussen andere Roma kinderen zaten. Toch zien ook de jonge laagopgeleide respondenten in Tsjechië het jaar 1990 als een markeringspunt. Daarvoor ervoeren ze minder verschillen tussen henzelf en *gadzje* als daarna. Daarin kan een zekere heimwee naar de communistische tijd een rol spelen. Door de snelle verslechtering van de leefomstandigheden na 1990 bestaat er bij Roma een collectieve neiging om op grond van de relatief grote sociale zekerheid destijds die periode te idealiseren.¹²⁶ Na de Fluwelen Revolutie beseft Luboš (1977) pas dat hij een Roma kind was. Vanaf toen gingen mensen hen *cigán* noemen. Michaela (1981) werd in haar jaren op het reguliere onderwijs gepest en Eliška (1983) moest als enige Roma kind in de klas altijd op haar hoede zijn, want ze kon zomaar uitgescholden worden. Ema

¹²⁴ Erika (1991) TH-4, 2 en 9.

¹²⁵ Lukáš (1991) TH-10, 7 en 16.

¹²⁶ Halbwachs, *On collective memory*, 23-24.

(1985) en Hana (1982) hadden wel ‘witte’ vriendinnen, maar dat waren volgens hen wel een soort *degeša*. Dat is een scheldwoord voor vieze ‘zigeuner’, dat bovendien gebruikt voor de zogenaamde ‘witte zigeuners’, de arme ‘witte’ Tsjechen in de getto’s.¹²⁷

Discriminatie op de arbeidsmarkt

Omdat met name de jonge hoogopgeleiden als kinderen op school nare ervaringen opdeden, werden de meeste Tsjechische respondenten zich er pas in hun volwassen leven sterk van bewust hoe negatief de rest van de bevolking tegenover Roma stond. Maar liefst 61 procent van de ondervraagde Tsjechische Roma gaf in het FRA-rapport 2018 aan in de afgelopen vijf jaar gediscrimineerd te zijn bij het zoeken naar werk vanwege zijn of haar Roma afkomst. In 2011, tijdens de economische crisis, was dat zelfs 71 procent. Maar ook op het werk meldde 17 procent last te hebben van discriminatie tegen 36 procent in 2011. Het FRA-onderzoek verwees bovendien naar de Eurobarometer waaruit naar voren kwam dat meer dan de helft van de Tsjechen (52 procent) Roma niet als collega’s wilde hebben.¹²⁸

De beeldvorming dat Roma niet willen werken, maakt volgens de respondenten dat, net zoals dat in Nederland het geval is, een typische Roma achternaam in Tsjechië een extra hindernis is bij het zoeken naar een baan.¹²⁹ Heb je een meer algemene achternaam dan treedt volgens hen het vooroordeel pas in werking als je verschijnt. Eliška (1983) kreeg aan de telefoon te horen dat een vacature nog openstond, maar toen ze ter plekke kwam en ze haar donkere huidskleur zagen, was die plek zogenaamd al vergeven.¹³⁰ Voor Eva (1996) wilde het arbeidsbureau niet eens proberen te bemiddelen:

Daar zeiden ze: ‘Jij bent een zigeuner en jij moet gewoon wachten tot je een uitkering krijgt’.

Als je op een baan solliciteert wordt volgens Eva openlijk aangegeven dat ze geen ‘zigeuners’ willen. ‘Sorry, zeggen ze dan, maar mijn chef wil geen Roma.’ Dat is officieel verboden en daarom is ze van plan om een eventuele volgende keer het sollicitatiegesprek op te nemen met haar smartphone. Ze spoort andere Roma daartoe aan zodat ze een eventuele racistische behandeling kunnen bewijzen. Toen Eva uiteindelijk bij haar huidige baan werd aangenomen, zeiden collega’s:

Wow, een zigeunerin die werkt! Jouw naam moet in het *Guinness Book of Records*.¹³¹

Ook op school krijgen kinderen vooroordelen als waarheid gepresenteerd. ‘Zigeuners’ leven van de steun, werken niet, stelen en zijn vies, doceerde een leraar van de zoon van Milada (1972).¹³² De dochter van Michaela (1981) kreeg op school van de onderwijzer te horen dat alle Roma op hun belastingcenten teren. Gelukkig kon ze ertegenin brengen

127 Luboš (1977) TL-4, 4; Michaela (1981) TL-7, 3; Eliška (1983) TL-6, 3; Ema (1985) TL-1, 2; Hana (1982) TL-5, 3. *Degeša* (enkelvoud *degeš*), betekent ook: mensen die onrein vlees eten (honden, paarden of kadavers). Bron: vertaler R. Pellar.

128 *A persisting concern*, FRA (2018) 15 en 19.

129 Marie (1990) TH-7, 10.

130 Eliška (1983) TL-6, 6.

131 Eva (1996) TL-11, 1 en 4-5.

132 Milada (1972) TH-5, 6.

dat haar beide ouders werken.¹³³ Agáta wordt, zoals eerder gezegd, openlijk met 'vuile zigeuner!' aangesproken op haar werk. En al krijg je elk jaar promotie naar een hogere loonschaal en ben je na tien jaar de aangewezen persoon om een leidinggevende op te volgen, als Rom kun je dat vergeten, merkte Luboš (1977).

Volgens een ongeschreven regel kunnen Roma niet de baas zijn over witte mensen. Dat is ondenkbaar. Ik werkte daar al tien jaar en ik kreeg deze baan niet. Een man die net een maand aan het werk was, kreeg die baan.¹³⁴

Voor Jakub (1960) z'n gevoel zullen werkgevers elke keer wel iets vinden om Roma niet aan te nemen.¹³⁵ Radka (1962) weet dat als er meerdere gegadigden zijn voor een baan, een Rom 'm niet zal krijgen. Binnen haar werk hoort het tot haar takenpakket om Roma te begeleiden naar een baan. Meestal hoort iemand niets meer na het opsturen van zijn cv. Als hij al wordt opgeroepen, is de kans groot dat hij blijft steken in de procedure. Dat heeft soms met zijn lage opleidingsniveau te maken omdat een sollicitant standaardtesten moet doen, ook al is die kennis voor die bepaalde baan niet nodig. Zo'n reken- of taaltest is vaak te moeilijk.¹³⁶

Radka voelt zich persoonlijk niet gediscrimineerd in haar werk of bij het zoeken naar een baan. Ze kent de ervaringen met discriminatie op de arbeidsmarkt alleen uit haar omgeving (bijvoorbeeld bij haar man). Dat heeft ze gemeen met elf anderen van de veertien hoogopgeleide Tsjechische respondenten. Een mogelijke verklaring dat zo weinig hoogopgeleiden die ervaring hebben opgedaan, is dat een aantal van hen professioneel met Roma werkt, bijvoorbeeld als sociaal werkster of onderwijsassistente. Een andere verklaring is dat met name bij het solliciteren de kans op een vervelende ervaring groot is en bij de hoogopgeleiden slechts één van de veertien, Agáta (1970), werkloos is en op zoek is naar werk. Lukáš (1991) studeert nog.

Bij de laagopgeleide respondenten ligt die verhouding heel anders. Onder hen geven zeven van de dertien mensen aan dat ze ervaringen hebben met discriminatie bij het zoeken naar werk of op hun werk. Vijf van de dertien laagopgeleide respondenten zijn (langdurig) werkloos. Vijf anderen werken met een onzekere, kortdurende arbeidscontract en moeten binnen afzienbare tijd weer op zoek naar ander werk. Herhaaldelijk afgewezen worden bij sollicitaties vanwege hun afkomst werkt demotiverend, geven respondenten aan. Sommigen vertonen de neiging om het solliciteren te laten zitten om verdere discriminerende confrontaties uit de weg te gaan. Maar anderen laten zich niet ontmoedigen, hoe vaak ze ook worden afgewezen, zoals hoogopgeleide Jana (1964).

Ik vind dat je niet mag opgeven. De eerste werkgever wil mij niet aannemen, de tweede ook niet, maar dan de derde wel. (...) Als je echt wilt werken, kun je een baan vinden. Misschien minderwaardig werk, in een fabriek, in een ploegendienst, maar je kunt een baan vinden.¹³⁷

¹³³ Michaela (1981) TL-7, 6-7.

¹³⁴ Luboš (1977) TL-4, 5.

¹³⁵ Jakub (1960) TL-12, 4.

¹³⁶ Radka (1962) TH-1, 5.

¹³⁷ Jana (1964) TH-8, 4 en 6-7.

Een andere mogelijke reactie is om te proberen zich juist van het vooroordeel te onderscheiden, door beter te worden dan anderen.¹³⁸ Arme Afro-Amerikanen die zich met hard werken wisten op te werken tot de middenklasse, hadden zich volgens Lamont doorgaans het gangbare neoliberale gedachtegoed eigengemaakt dat dat gelukt was omdat ze de juiste competitieve instelling hadden. In de Verenigde Staten was dat een algemeen dogma geworden, zelfs voor straatarme Afro-Amerikanen voor wie opklimmen tot de middenklasse onbereikbaar was.¹³⁹ De keerzijde daarvan is dat werkloos zijn als je eigen schuld wordt beschouwd. Kleuterjuffrouw Alžběta (1949) is daar bijvoorbeeld van overtuigd. De opleidingskansen zijn verbeterd en als je echt wilt, dan vind je een baan. Daarom kijkt ze neer op Roma die werkloos zijn en van een uitkering leven.

Nu ontvangen Roma geld voor niks. Dus het maakt ze niet uit of hun kinderen naar school gaan en een opleiding krijgen. Pluk de dag, ze krijgen toch hun uitkering wel. Ze willen niet werken. Ze zijn lui, ze hangen gewoon rond, ze hebben geen levenslust.

Met in haar achterhoofd haar moeder die zich als Roma vrouw onderdanig opstelde, beseft Alžběta nu dat omgaan met discriminatie ook afhangt van hoe je jezelf opstelt, of je zelfvertrouwen en zelfbewustzijn hebt.

Je krijgt de kansen, de maatschappij staat open voor je. Iedereen is behulpzaam, helpt je echt. Als je wil dan kan je hier echt goed leven. En als iemand zegt dat de Tsjechen racisten zijn, dat er discriminatie is, dan is hij echt niet goed bij zijn hoofd. Want dat is er helemaal niet.¹⁴⁰

Alžběta brengt onder woorden hoe het gros van de Tsjechen hierover denkt: Roma hebben niet te lijden onder discriminatie en racisme. Het is eerder andersom, want de Roma hoeven niet te werken, die krijgen alles betaald over de rug van de rest.¹⁴¹ Het is het fenomeen dat Van Baar het *reasonable anti-Gypsyism* noemde: degenen die het doelwit zijn van racistische uitingen en praktijken worden ervoor verantwoordelijk gehouden dat dat racisme plaatsvindt.¹⁴² Die omdraaiing van dader en slachtoffer is in de kern de Tsjechische anti-Roma politiek. Het zijn eerder de 'witten' die worden gediscrimineerd. Andere mensen zijn het slachtoffer van de Roma, bijvoorbeeld de burens van Roma, en daarom is het gedrag van rechtsextremisten gerechtvaardigd.¹⁴³ Er bestaat daarom weinig collectieve verontwaardiging over openlijk racisme. Antizigeunerretoriek van extreemrechtse partijen leverde veel media-aandacht op, maar als ze het verwijt kregen dat hun uitingen racistisch waren, wierpen ze die kritiek verre van zich. In hun lezing gaven zij slechts uiting aan een algemene angst voor buitenlanders (óók ge-

138 D. Oyserman & J.K. Swim, 'Stigma: an insider's view', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 1-14, 5.

139 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 424.

140 Alžběta (1949) TH-11, 8-9 en 10-11.

141 Interview M. Pape (08.10.2014) 4.

142 Powell & Van Baar, 'The invisibilization', 95.

143 Albert, 'Anti-Gypsyism', 143.

Afb. 23 Verkiezingsretoriek in Ostrava (2014). 'De meerderheid heeft ook haar rechten', aldus de slogan van locoburgemeester Dalibor Madej van Ostrava bij de gemeenteraadsverkiezingen van 10-11 oktober 2014. Madej suggereerde hiermee dat Roma in Ostrava voorkeursrechten genieten boven de rest van de bevolking. Om stemmen te winnen voor zijn gooi naar het burgemeesterschap belooft hij daar een einde aan te maken. Foto: Anita van der Hulst.

richt op moslims). In verkiezingstijd refereerden extreemrechtse partijen openlijk aan de 'eindoplossing voor het zigeunervraagstuk'.¹⁴⁴

Een ander voorbeeld betreft de reactie van de publieke opinie op de scheidingsmuur in de Matiční straat in Ústí nad Labem. Een vooraanstaand commentator, Martin Komárek, achtte die objectief racistisch. Maar dat vond hij niet van Tsjechisch luchthavenpersoneel dat een G, van 'Gypsy', in het paspoort zette van 'bruine' reizigers naar Groot-Brittannië, want dat personeel wilde alleen maar het hectische reizigersverkeer vereenvoudigen. Zoals een R, van Roma, in een dossier op het arbeidsbureau volgens hem niet racistisch was: er waren nu eenmaal meer Roma werkloos. Volgens Komárek was het misschien ondiplomatiek, maar niet racistisch.¹⁴⁵ Wat de één racistisch vond, noemde de ander conform de werkelijkheid. Ook onder hoogopgeleiden werd etnisch profileren als realistisch, praktisch en aanvaardbaar beschouwd.

De tendens dat het aantal extremistische aanslagen tegen Roma in de laatste jaren afgenomen is, zette door in 2019. Daartegenover staat dat digitaal haatzaaien ernstig toe-

¹⁴⁴ De Národní strana, de in 2013 verboden extreemrechtse Nationale Partij, deed dat in een omstreden verkiezingsfilmpje voor de Europese verkiezingen van 2009. Albert, 'Anti-Gypsyism', 139-140.

¹⁴⁵ Sokolová, *Cultural politics*, 251-252.

nam.¹⁴⁶ Een voorbeeld is het verspreiden van nepnieuws via sociale media over Roma die onterecht hoge ouderdomspensioenen ontvingen of gratis medicijnen verstrekt kregen.¹⁴⁷ En nog in najaar 2018 had een politieke partij bij de gemeenteraadsverkiezingen in de stad Most als slogan gericht tegen Roma: 'Alleen bestrijdingsmiddelen tegen ongedierte zijn niet afdoende'.¹⁴⁸

In februari 2020 kreeg Tsjechië een nieuwe Ombudsman, die onder meer voor de rechten van Roma zou moeten opkomen. Er kwam veel kritiek op de keuze voor de 81-jarige Stanislav Křeček, vanwege zijn hoge leeftijd maar ook omdat er werd verondersteld dat hij veel minder de kant van de Roma zou kiezen dan zijn voorganger. In de Tsjechische krant *Blesk* verklaarde Křeček dat de oorzaak van de problemen met discriminatie deels bij de Roma zelf lag; zij hadden geen Martin Luther King die voor hun rechten kon opkomen, zoals de Afro-Amerikanen dat in de VS wel gehad hadden.¹⁴⁹ Daarmee werd niet alleen een deel van de schuld bij de Roma zelf gelegd, maar werd er ook een vicieuze cirkel geschetst: geringe scholing betekende geen eigen leiders en niemand die zich tegen discriminatie kon uitspreken en dus weer een geringe deelname aan onderwijs en een geringe integratie.

Het aandeel in criminaliteit

Net zoals in Nederland daalde in Tsjechië het aantal geregistreerde misdrijven al jarenlang.¹⁵⁰ Die trend gold echter niet in de arme Roma buurten en om die reden werd in de *Crime Prevention Strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020* aan de 'locaties met een hoog risico' een eigen hoofdstuk gewijd. Meldde Čada in 2015 nog dat de criminaliteit in de sociaal geïsoleerde woonoorden zich voor een groot deel beperkte tot die in de grotere steden, in de *Crime Prevention Strategy* van een jaar later werd de groei van criminaliteit onder meer toegeschreven aan de getto's in de kleinere steden die met grootstedelijke criminaliteit te maken gekregen hadden.¹⁵¹

De *Crime Prevention Strategy* noemde preventie in de arme Roma buurten gecompliceerd. Door een opeenstapeling van problemen waren de bewoners vatbaar voor het plegen van misdrijven en kwetsbaar om er slachtoffer van te worden. Vooral de schuldenproblematiek was een belangrijke factor in de recidive van kleine criminaliteit, naast woekerpraktijken en afpersing. Mogelijkheden om het inkomen op een legale manier te verbeteren waren er niet, voor sommigen was de enige uitweg die ze zagen om het slechte pad op te gaan. Doubek e.a. citeerden een voorman van een Roma ngo:

¹⁴⁶ *Zpráva o stavu romské menšiny* 2019, 8-10.

¹⁴⁷ *Zpráva o stavu romské menšiny* 2018, 7.

¹⁴⁸ Ibidem, 9.

¹⁴⁹ <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-politika/635413/ombudsman-kreckek-zastupoval-jsem-mnoho-romu-a-chovani-prodavacky-bylo-odporne.html> (geraadpleegd op 10.05.2021).

¹⁵⁰ *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 9-10; <https://www.macrotrends.net/countries/CZE/czech-republic/crime-rate-statistics> (geraadpleegd op 21.12.2020).

¹⁵¹ Čada (red.), *Analysis*, 55; *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 23.

Gypsies

Yes, in this neighborhood – as in other districts of Brno – there are some gypsies. Yes, sometimes they are noisy – but some southern European nations are noisy too. Yes, they have a dark skin, but this is no wonder – most of them work in the open air, constructing roads in the Czech Republic. They are not thieves or fortune tellers.

Our family has been living in this block for several years and we have never had any troubles from gypsies. Our cars are also parked here. The street and this block are viewed by security cameras (channel 2 on your TV). Two police stations are situated nearby. The neighborhood is patrolled by the police every hour at night. So you can feel in perfect security.

Brno is a safe city.

Afb. 24 Tekst in een appartement ter geruststelling van toeristen. Deze tekst op een A4 (in het Engels en het Russisch) hing aan de muur in een aan toeristen verhuurd appartement in Brno. Het appartement lag midden in Staré Brno, een vooroorlogse wijk tegen het oude centrum aan, waar veel Roma wonen. De verhuurder vond dit kennelijk nodig om mogelijke klachten over gevoelens van onveiligheid te ontzenuwen. Bron: Anita van der Hulst.

Het is treurig, maar het enige domein waar we als gelijken behandeld worden is in de criminele onderwereld. Daar kan het niemand wat schelen of je zwart of wit bent.¹⁵²

De *Crime Prevention Strategy* noemde het voorbeeld van schrootverzamelaars die op afvalterreinen niet alleen metaal sprokkelden maar ook bouwmaterialen meenamen, of in de openbare ruimte straatmeubilair stalen. Koperdiefstal rond het spoor was lucratief maar weer een stap ernstiger omdat dan de veiligheid van reizigers in het geding was.¹⁵³

Door arme Roma werden met name vermogensdelicten gepleegd, voor een belangrijk deel buiten de eigen buurt omdat daar meer te halen viel. In de eigen omgeving ging het om inbraken in een kelderopslag, fietsendiefstal en illegale handel in alcohol en sigaretten. Met name jongeren die opgroeien in een *ubytovna* werden als risicogroep gezien om in criminaliteit te vervallen. Gewapende overvallen waren vrij zeldzaam. Wel kwamen lichtere geweldsmisdrijven voor zoals vechtpartijen en mishandelingen, vaak onder invloed van alcohol.¹⁵⁴

Er bestonden bovendien zorgen over het drugsprobleem, zowel verslaving aan cannabis en in mindere mate methamfetamine als ook productie en handel. Drugshandel en -verslaving zouden onder de Vlachische Roma wijder verspreid zijn dan bij de *Rumungre*.¹⁵⁵ Meer jonge mannen waren drugsverslaafd, ouderen hadden eerder een alcoholprobleem. Kinderen begonnen tussen hun negende en dertiende jaar te expe-

¹⁵² Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 147.

¹⁵³ *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 54.

¹⁵⁴ Ibidem, 54; Čada (red.), *Analysis*, 95.

¹⁵⁵ Grund, Öfner & Verbraeck, *Marel o del*, 227-238.

rimenteren met roken, alcohol en marihuana. En gokverslaving nam toe, ook bij Roma vrouwen. Reden was het ruime aanbod aan gokhallen en gokautomaten. De uitzichtloosheid van het bestaan maakte mensen volgens Čada ontvankelijk voor verslavingen en om zich de *habit* te kunnen veroorloven nam de kans op crimineel gedrag toe. Niet overall was er toegang tot een afkickprogramma en dan nog kwamen alleen zwaar verslaafden daarvoor in aanmerking.¹⁵⁶

Ook relatief kleinere maar storende problemen als geluidsoverlast, zwerfvuil en vuilnis tastten de leefbaarheid in de arme Roma buurten ernstig aan. De overheid experimenteerde met het aanstellen van conciërges die mensen aanspraken op asociaal gedrag. Een andere taak voor zo'n huismeester was het meteen repareren van kapotte voorzieningen in het trappenhuis of rond het gebouw, om het risico op vandalisme te beperken.¹⁵⁷

Ter preventie van criminaliteit werd hoog opgegeven over de ongeveer vijfhonderd assistenten criminaliteitspreventie in het hele land. Dat zijn Roma uit een arme buurt die daar enig gezag genieten, bij de politie werken en bewoners aanspreken op overtredingen en interveniëren bij geschillen in de buurt. Respondente Jana (1964) werkte zes jaar als assistente criminaliteitspreventie en werd naar eigen zeggen gerespecteerd in die functie. Trots laat ze een stoer donkerblauw jack zien met op de rug de tekst 'politiemedewerker'. Ze was als zodanig de hele werkdag op straat, onderhield mensen over ontoelaatbaar gedrag en waar nodig stond ze Roma met raad en daad bij. Eerder deed ze als sociaal werkster eigenlijk hetzelfde werk maar dat werd minder goed betaald. De gemeenten zelf dragen de kosten voor de assistenten en dat maakt het systeem enigszins kwetsbaar. Omdat het gemeentebestuur van Jana's woonplaats krap bij kas zat, werd haar functie wegbezuinigd. Gemeenten kunnen voor preventiedoelen extra geld aanvragen maar doen dat niet altijd vanwege de administratieve rompslomp.¹⁵⁸ Bij de politie bestaat er voor de criminaliteitspreventie een zogenaamde verbindingsfunctionaris, die wederzijds vertrouwen moet kweken tussen de Roma minderheid en de autoriteiten. Die werkt samen met de assistent criminaliteitspreventie, de reclassering en ngo's en is onder meer inzetbaar bij interetnische spanningen.¹⁵⁹

De *Crime Prevention Strategy* benadrukte dat criminaliteitsproblemen in de 'locaties met een hoog risico' niet zullen afnemen met alleen misdaadpreventie en repressie maar door lange-termijnoplossingen voor alle sociale problemen.¹⁶⁰ In dat licht is het opmerkelijk dat een aanzienlijk deel van de criminaliteitspreventie ingestoken werd vanuit het politieapparaat. Niet armoedebestrijding was de prioriteit maar handhaving. Het heersende beeld dat Roma de armoede aan zichzelf te wijten hebben zonder die in de context te zien van een geschiedenis van sociale uitsluiting past in bovengenoemde

156 Čada (red.), *Analysis*, 95-96; *Zpráva o stavu romské menšiny* 2017, 36-37.

157 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 56; *Zpráva o stavu romské menšiny* 2017, 39-41.

158 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 55-56; *Zpráva o stavu romské menšiny* 2017, 41. Jana (1964) TH-8, 2 en 5-6.

159 *Zpráva o stavu romské menšiny* 2017, 39-40.

160 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 55.

trend van *securitization*. Powell en Van Baar gaven een aansprekend voorbeeld van dat fenomeen in hun onderzoek in een stad in Oost-Slowakije. Roma daar waren door de gemeente ondergebracht in uitgewoonde appartementen zonder gas en licht. Toen zij in de winter hout sprokkelde in het bos voor een haardvuur, werden zij opgepakt en vervolgd voor houtdiefstal.¹⁶¹

Een opiniepeiling in 2017 in opdracht van de politie door onderzoeksbureau Augor onder een kleine 4.500 gettobewoners wees uit dat 45 procent van hen geen vertrouwen had in de politie.¹⁶² Reden daarvoor was volgens het Tsjechische *Civil Society Monitoring Report 2018* dat Roma zich bij racistische opmerkingen of ervaringen niet beschermd wisten, omdat politie en justitie die doorgaans niet als strafbare feiten erkenden. Om die reden deden Roma alleen aangifte van racisme wanneer het zich vaker voordeed of wanneer ze fysiek werden aangevallen. Maar ook dan deden ze dat vaak niet, omdat ze wraak van de daders vreesden of omdat ze simpelweg geen enkel vertrouwen hadden in het justitiële systeem.¹⁶³

Respondent Tomáš (1985) beaamt dat. Aangifte doen over racistische uitlatingen heeft in zijn ervaring geen zin. Toen hij midden in Praag voor het Nationaal Theater als stratenmaker aan de weg werkte, riepen voorbijgangers hem ‘zwartsmoel, zwartsmoel’ toe.

Je kunt wel naar de politie gaan, maar die zegt dan: Maar je bent toch ook een zigeuner?¹⁶⁴

De politie is ingebed in de Tsjechische samenleving waarin volgens het regeringsrapport over de leefomstandigheden van 2018 70 procent van de bevolking ervan overtuigd was dat Roma niet willen werken, de armoede aan zichzelf te wijten hebben en geneigd zijn tot misbruik van de voorzieningen.¹⁶⁵ Armoede is in de ogen van Tsjechen hun eigen schuld en dus is het plegen van criminaliteit en uitkeringsfraude volledig toe te schrijven aan de eigen morele verantwoordelijkheid, in plaats dat er een verband gelegd wordt met armoede en sociale uitsluiting.

Het hardnekkige zigeunerstigma

Het zigeunerstigma wordt vaak niet als zodanig herkend. Zigeunerstereotypen, zowel de romantiserende over avonturierzucht en muzikaliteit, als de kwalijke over luiheid en parasitisme, worden zelden of nooit bevraagd en getoetst aan de realiteit van de mensen die ze betreffen. Toen tijdens een receptie na een promotie een vrouw hoorde wat mijn dissertatieonderwerp was, riep ze uit: ‘Oh! Ik ben dól op “zigeuners”!’ En in

161 Powell & Van Baar, ‘The invisibilization’, 100-104.

162 *Civil Society Monitoring Report on Implementation of the National Roma Integration Strategy in the Czech Republic* EU (Brussel 2018) 34; <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-survey-finds-45-of-romani-ghetto-residents-don-t-trust-police-42-do> (geraadpleegd op 21.12.2020).

163 *Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in the Czech Republic*, EU (2018) 41.

164 Tomáš (1985) TL-10, 1.

165 *Zpráva o stavu romské menšiny* 2018, 4. Zie ook: Čada, ‘Social exclusion’, 72-75.

2019 stond in een programmaboekje van het Muziekgebouw aan het IJ in Amsterdam over strijkkwartet nr.16 van Mieczysław Weinberg: 'Nerveuze onrust en onvrede lijken troef in de opening. Het gespierde thema lijkt doordrenkt van zigeunerbloed.'¹⁶⁶ Ik vermoed dat vrijwel niemand in het keurige publiek een ongemakkelijk gevoel kreeg bij dit woord, 'zigeunerbloed'. Het impliceert echter dat 'zigeunereigenschappen' erfelijk bepaald zijn. En dat die dus onveranderbaar zijn: ofwel onverbeterlijk, zoals ruim twee derde van de Tsjechische bevolking meent.

Van stereotiepe afbeeldingen van 'zigeuners' is een groot aanbod te vinden op verkoopsites. De zoekopdracht 'zigeunerin van Torino' levert een aantal hits op.¹⁶⁷ De afbeelding van de zwartharige vrouw met een ontblote schouder en een verleidelijke blik komt in alle soorten en maten voor, als olieverbod op doek, als poster, in kruissteek of als legpuzzel. Het beeld grijpt terug op de mythe van de 'zigeunerin' als belichaming van zinnelijkheid, seksualiteit en erotiek. De zigeunermyste bestaat uit een vaststaand kader van betekenissen, zegt sociologe Ines Busch, vooral in de ogen van niet-Roma.¹⁶⁸ Toch is de begeerlijke 'zigeunerin' ook bij Roma en Sinti zelf een populaire afbeelding. Bauerdick zag haar overal in Europa in de woonkamers van Roma hangen.¹⁶⁹

Het net zo bekende 'zigeunerjongetje' met de traan is een ander voorbeeld van het cliché. De afbeelding is volgens Meijer zo populair en wijdverspreid, omdat het verdriet van het jongetje de niet-Roma op een comfortabele manier toegang verleent tot de eigen emoties. Ze kunnen zwelgen in het sentiment, maar er tegelijkertijd afstand van bewaren, omdat het om het verdriet van de etnische *ander* gaat en het nooit hun eigen verdriet zal worden. Het is daarom een vorm van *othering*. Meijer:

Zigeunerschap fungeert als verzekering dat dit de tranen zijn van een Ander, iemand die niet op mij lijkt.¹⁷⁰

Het huilende 'zigeunerjongetje' heeft volgens Meijer dezelfde functie als de liederen van en over (vioolspelende) 'zigeuners'.¹⁷¹ Maar ook hiervoor geldt dat Roma en Sinti zelf evenzeer gevoelig zijn voor dit soort sentimentaliteit. De meest clichématige zigeunerliederen zijn gewild voor eigen gebruik. Ze zijn befaamd op eigen muziekfestivals, zoals Bauerdick bijvoorbeeld ervoer op turboparty's in de grote Roma wijk Shutka in Skopje.¹⁷²

¹⁶⁶ H. Ramaer, 'Toelichting', *Programmaboekje Weinberg Marathon*, 30. Muziekgebouw aan het IJ, Amsterdam 06-08.12.2019.

¹⁶⁷ Op verschillende webpagina's wordt Richard Trimpert uit Bremen (1917-1970) aangewezen als Torino, zie bijvoorbeeld <https://www.gutefrage.net/frage/kennt-jemand-dieses-zigeunergemaelde> (geraadpleegd op 21.05.2021). Maar dat is twijfelachtig, omdat over deze schilder verder geen biografische gegevens bekend zijn, ook niet op de Duitse Wikipedia.

¹⁶⁸ I. Busch, 'Wanderleben revisited', 223-227.

¹⁶⁹ Bauerdick, *Zigeuner*, 240-241.

¹⁷⁰ M. Meijer, 'Het huilende zigeunerjongetje. Zigeunerisme in Europa', *Lover 2* (2002) 6-9, 8.

¹⁷¹ Voor de aflevering van het VPRO-programma *Waskracht!* van 18.06.2001, zocht Bahram Sadeghi uit wie de schilder was van het huilende zigeunerjongetje. Sadeghi kende de afbeelding van vroeger bij hem thuis in Iran aan de muur. Tot zijn verbazing zag hij hem in Nederland overal. Via Meijer, 'Het huilende zigeunerjongetje', 8.

¹⁷² Bauerdick, *Zigeuner*, 236-239.

Afb. 25 Het cliché van de verleidelijke zigeunerin. Dit schilderij, gesigneerd met 'Torino', is één van de bekendste afbeeldingen van de 'zigeunerin' met ontblote schouder en zweele blik. Het is niet bekend wie er achter het pseudoniem Torino schuilgaat. Foto: Boukje Renger van Vintage aan de Linde.

Afb. 26 'Het 'zigeunerjongetje' met de traan. Veel versies van het 'zigeunerjongetje' met de traan zijn geschilderd door J. Bragolin uit Venetië, pseudoniem van de stillevenschilder Bruno Amadio (1911-1981). Hij gebruikte Venetiaanse kinderen als model. Foto: Art Unlimited, artikelnr. 1A00231.

Bij de niet-Roma in Servië ligt een vorm van *othering* aan de basis van de populariteit van zigeunerensembles, verklaarde antropoloog Mattijs van de Port. Tijdens de Joegoslavische burgeroorlog begin jaren negentig bezocht hij met zijn respondenten geregeld 'zigeunercafés' in Servië. In het dagelijkse leven werd er neergekeken op Roma; *cigani* was in voormalig Joegoslavië een scheldwoord dat stond voor vuil, wild en onbeschaafd.¹⁷³ Maar in het café leken de bezoekers, naarmate de avond vorderde, zich zielsverwant met de zigeunermusici te voelen. Volgens Van de Port legde de projectie van wildheid en primitiviteit op de muzikanten een diepere laag van het gevoelsleven van de cafébezoekers bloot.¹⁷⁴ Het fungeerde als uitlaatklep voor opgekropte emoties.

Op hun beurt maken Roma en Sinti ook gebruik van zigeunerstereotypen. Roma en Sinti muziekensembles zijn vaak gekleed in folklorekostuums. Dat gaat om kleding die zij in het dagelijks leven of op eigen feesten en partijen nooit zullen dragen. Bijvoorbeeld in Servië zijn de musici in de cafés voor hun honorarium afhankelijk van giften

¹⁷³ M. van de Port, *Het einde van de wereld. Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië* (Amsterdam 1994) 217-221.

¹⁷⁴ Van de Port, *Het einde van de wereld*, 250-289.

voor verzoeknummers. De kans op een behoorlijke gage is groter als zij zich als 'echte zigeuner' voordoen, want dan heeft het publiek het gevoel waar voor zijn geld te krijgen. Roma bedelaars spelen in op het stereotype van de arme 'zigeuner'. In Belgrado zag ik in 2009 een Roma tienermoeder met baby op de arm, in armoedige, vuile kleren bedelen bij een mondain terras. Tien minuten later stond ze zich in een achterafstraatje om te kleden in een trendy tieneroutfit. Ze werd geholpen door een iets oudere vrouw, die daar met de buggy had staan wachten. Bauerdick beschrijft bedelreizen van Roemeen-se Roma. In de zomer trekken zij naar West-Europese steden om te bedelen, waar ze een flinke bijverdienste aan hebben. Dit gaat niet om de armste Roma, want zij hebben het geld voor de busreis als investering. Regelrecht misbruik van het stereotype volgens Bauerdick vormen de bedelsyndicaten, met name in Roemenië. Roma die leningen bij woekeraars niet kunnen afbetalen, worden naar West-Europa gebracht om daar te bedelen en het opgehaalde geld af te staan.¹⁷⁵

Othering gebeurt bovendien niet alleen door niet-Roma. Onderling maken Roma ook een onderverdeling tussen henzelf en de anderen, bijvoorbeeld *Rumungre* bij Vlachische Roma, en Sinti bij Roma. Volgens Doubek e.a. labelen zij de anderen als 'zigeuners' met de bijbehorende negatieve stereotypen. Positieve karakteristieken, zoals muzikaliteit, temperament en vrijheidsdrang achten ze op zichzelf van toepassing. Het is onvermijdelijk dat stereotyperingen op den duur van invloed zijn op de eigen identiteit en het eigen gedrag.¹⁷⁶

In het publieke debat bestaat er nog nauwelijks discussie over zigeunerstereotypen. Internationaal lieten nog te weinig Roma en Sinti rolmodellen en activisten van zich horen om daarop te wijzen. Daarom wekte het enige verbazing toen in augustus 2020 Unilever aankondigde om de *Zigeunersauce* van het Duitse merk Knorr om te dopen in *Paprikasauce Ungarische Art*.¹⁷⁷ In 2013 was tegen deze productnaam al protest aangetekend, maar toen had het bedrijf zich beroepen op de honderdjarige traditie van de saus. Ook de Duitse *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma* vond destijds een naamsverandering niet nodig.¹⁷⁸ Nu liet voorzitter Romani Rose weten het toe te juichen, al zei hij zich meer zorgen te maken om het scanderen van 'zigeuners' en 'Joden' in voetbalstadions.

Deze naamsverandering sluit aan op een bredere trend. In februari 2020 maakte de HEMA bekend de moorkop om te dopen in 'choco bol'. Een woordvoerder liet weten: 'Het woord moorkop vinden wij niet meer van deze tijd.' Een jaar later kondigde Bakkerij Davelaar in Alkmaar aan om de meer dan een eeuw bestaande jodenkoek voortaan te verkopen onder de naam 'odekoek'.¹⁷⁹ Het zijn voorbeelden van een toenemende sen-

175 Bauerdick, *Zigeuner*, 263-286.

176 Doubek, Levinská & Bittnerová, 'Roma as the Others', 145-146.

177 <https://nos.nl/artikel/2344276-zigeunersaus-wordt-in-duitsland-paprikasaus-op-zijn-hongaars.html> (geraadpleegd op 21.12.2020).

178 <https://www.n-tv.de/panorama/1st-Zigeunersauce-rassistisch-article1173236.html> (geraadpleegd op 21.12.2020). In Nederland brengt Knorr geen Zigeunersaus op de markt, dat doen Remia en het Duitse Zeisner. Bij die bedrijven bestaan vooralsnog geen plannen om de naam van de saus te wijzigen. P. de Waard, 'Zigeunersaus heet nu "Paprikasaus op Hongaarse wijze"', *de Volkskrant* (16.08.2020).

179 <https://nos.nl/artikel/2321851-hema-stopt-met-moorkop-bakker-sluit-winkel-vanwege-onveilige-situatie.html> (geraadpleegd op 21.12.2020); <https://nos.nl/artikel/2369375-bekende-bakkerij-verandert-jodenkoek-in-odekoek.html> (geraadpleegd op 21.02.2021).

sitiviteit voor racistische uitingen, mede onder invloed van de slavernijdiscussie en de internationale Black Lives Matter-beweging.¹⁸⁰

Toch is het opmerkelijk dat deze initiatieven tot naamsverandering voortkwamen uit het bedrijfsleven. Lamont zag voor de destigmatisering van bevolkingsgroepen vooral een rol weggelegd voor de overheid. Die zou een actief inclusiebeleid moeten voeren, gericht op het benadrukken van overeenkomsten tussen groepen. Tevens zag zij een grote verantwoordelijkheid weggelegd voor opiniemakers. Die zouden gevoeliger moeten zijn voor het verspreiden van vooroordelen. Als voorbeeld van een succesvol destigmatiseringseffect noemde Lamont de veranderde beeldvorming rond mensen met hiv en aids.¹⁸¹

Maar destigmatisering van een groep wordt in Nederland sinds enige decennia niet meer als overheidstaak beschouwd. In de jaren negentig is het doelgroepenbeleid afgeschaft vanuit de gedachte dat groepsbenadering en een accent op culturele eigenheid remmend zou werken op het verbeteren van de sociaaleconomische positie. Subsidies voor zelforganisaties werden afgebouwd. De nadruk in de opeenvolgende integratienota's kwam steeds sterker te liggen op actief burgerschap en inburgering. Minderheden werden aangespoord om op individueel niveau de positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt te verbeteren.¹⁸² Maar kansen op goede schoolprestaties en maatschappelijk succes worden juist groter door destigmatisering, toonden Van Laar e.a. aan. Waardering voor de groep waartoe mensen behoren bleek daar een belangrijke motivatie voor. Kinderen uit een gestigmatiseerde groep vertoonden daarentegen de neiging om zich terug te trekken in de eigen groep.¹⁸³

Net zoals in het Nederlandse beleid is er in de EU-ontwikkelingsprogramma's voor Roma vooral aandacht voor het versterken van de zelfredzaamheid, voor *community and capacity building*.¹⁸⁴ Het veranderen van de beeldvorming over Roma in de dominante samenleving wordt in Brussel beschouwd als een verantwoordelijkheid van de nationale overheden. De Tsjechische wetgeving op het gebied van racisme en discriminatie voldeed al aan de Europese standaarden voordat het land lid werd van de EU, maar dat garandeert niet dat die in de praktijk strikt wordt toegepast. Aan goede voor-nemens ontbreekt het niet. Op nationaal niveau is er in het jaarlijkse regeringsrapport over de leefomstandigheden van Roma relatief veel aandacht voor de laakbaarheid van racistische uitingen en voor 'anti-ziganisme'. In de editie van 2018 werd daarom gewezen op het aanstellen van de eerdergenoemde conciërges en assistenten criminaliteitspreventie. Bovendien sprak het rapport steun uit voor ngo's die zich (mede) bezighouden met het bestrijden van racisme tegen Roma. Ook de oproep van het European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) dat de EU-lidstaten racisme tegen Roma

180 R. Rutten, 'Niet praten over racisme doet Den Haag niet meer', *NRC Handelsblad* (06.06.2020); L. Ahrouay & G. Valk, 'De meerderheid van Nederland zat lang in de ontkenningfase, ik ook', *NRC Handelsblad* (12.06.2020).

181 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 429-430.

182 Penninx, 'Integratie', 209-212.

183 Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 196-197. In de nota *Integratiebeleid nieuwe stijl* uit 2003 staat: 'Terugtrekken in eigen kring belemmert de participatie, evenals betrokkenheid van immigranten bij hun land van herkomst en dubbele nationaliteit.' Penninx, 'Integratie', 213.

184 Van Baar, 'From "lagging behind"', 159-182.

beter moeten monitoren, kreeg een vermelding. De FRA poneerde dat er meer gedaan moet worden om de vooroordelen over Roma te ontcrachten en de perceptie van Roma als gemarginaliseerde groep te veranderen. In het *EU Roma strategic framework 2020-2030* werd voor het eerst een kwantitatief streefcijfer aangegeven voor het aanpakken van *anti-Gypsyism*. Het aantal Roma dat discriminatie ondervindt moet in de komende tien jaar met minstens de helft afgenomen zijn. Hoe de EU-landen dat tot stand gaan brengen en met een gebrek aan betrouwbare cijfers kunnen meten, wordt aan de lidstaten zelf overgelaten.¹⁸⁵ De Tsjechische regering liet in het regeringsrapport weten dat het deze uitdagingen zal opnemen in de komende nationale strategie voor integratie van de Roma van na 2020.¹⁸⁶ Dit is op te vatten als een bureaucratische manier om te zeggen dat de hete aardappel wordt doorgeschoven.

Conclusie

Roma en Sinti vormen in zowel Nederland als Tsjechië historisch gezien een gestigmatiseerde groep waarover ingesleten vooroordelen bestaan. Maar Tsjechische Roma hebben daar de laatste drie decennia veel ernstiger onder te lijden dan de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland. Vooroordelen die in de communistische tijd onder de oppervlakte bleven, kwamen na de val van het regime met extra kracht weer naar boven. De uitzichtloze armoede van de langdurig werkloze Roma en de zichtbaarheid van de getto's versterkten de vooroordelen. Meer dan twee derde van de Tsjechische bevolking vindt dat Roma van nature onverbeterlijk zijn en de erfelijke eigenschappen missen om volwaardig mee te draaien in de postcommunistische samenleving. Een zo hoog percentage dat daarvan overtuigd is, impliceert dat zich daaronder ambtenaren, politiemensen, onderwijzers en artsen moeten bevinden, mensen van wie Roma in hun dagelijks leven afhankelijk zijn. Niet alleen de mate waarin racisme en discriminatie voorkomt, ook de openheid waarmee het gebeurt verschilt met de situatie in Nederland. In Tsjechië kunnen autoriteiten en politici zich vrijwel ongestraft racistisch uiten. In Nederland is daar geen sprake van.

De ervaringen van discriminatie zijn bij Roma en Sinti in Nederland in de loop van de afgelopen zeventig jaar afgenomen. Een belangrijke reden daarvoor is dat vanaf de jaren zestig de diversiteit in de Nederlandse samenleving is toegenomen. Roma en Sinti zijn daardoor een minder zichtbare minderheid dan de Roma in Tsjechië en de mogelijkheden voor *passing*, voor het doorgaan voor niet-Roma, zijn in Nederland groter. Minderheden in Nederland hebben thema's als discriminatie en racisme op de publie-

¹⁸⁵ *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030* (2020) 4-6. In een reactie hierop schreef Minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok aan de Tweede Kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid de *Mededeling en Raadsaanbeveling EU Roma strategisch raamwerk. Fiche 1 bij de aanbiedingsbrief nr. 2977* (Den Haag 2020). Daarin schrijft Blok dat Nederland geen nationale strategie voor Roma heeft en dat het aanpakken van 'antiziganisme' onder het generieke antidiscriminatiebeleid valt.

¹⁸⁶ *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 6-8.

ke agenda gezet wat langzaam maar zeker de maatschappelijke sensitiviteit daarvoor vergrootte. Desondanks bleef het zigeunerstigma nagenoeg onveranderd. Bij Roma en Sinti bestaat er nauwelijks een besef dat het bestaande beeld van hen op vooroordelen berust. De associatie met diefstal en criminaliteit is voor hun gevoel dan ook nooit ver weg. Dat geldt in sterkere mate voor de Sinti en Roma die op een kamp wonen vanwege de, soms terechte, criminele reputatie van een aantal woonwagenkampen. Vanwege die negatieve vooroordelen verzwijgen Roma en Sinti voor een stage of op het werk hun achtergrond, uit angst voor een afwijzing of ontslag. Dat doen zij niet altijd vanwege negatieve ervaringen, soms spelen ze al in op het gevoel dat ze op grond van het zigeunerstigma last kunnen krijgen van discriminatie.

Het ontmantelen van een groepsstigma en het terugdringen van discriminatie en racisme is een gecompliceerd maatschappelijk proces. Een groepsstigma verdwijnt niet automatisch als er voldoende mensen uit een gediscrimineerde groep zich als maatschappelijk geslaagde mensen manifesteren. Toch is de zichtbaarheid van succesvolle mensen uit een gestigmatiseerde groep wel een manier om bewustzijn te kweken dat het om een stigma gaat. Dat gebeurt bij Roma en Sinti vrijwel niet. Behalve bekende zigeunermusici die het positieve vooroordeel als verkoopargument gebruiken, kozen in het verleden middenklasse-Roma ervoor om zich niet als zodanig kenbaar te maken. Dat speelde vooral in Tsjechië waar vanaf de communistische tijd hoogopgeleide Roma opgingen in de middenklasse. Min of meer onzichtbare geassimileerde Roma kunnen hun etniciteit niet altijd verbergen. In Tsjechië zijn Roma een duidelijk herkenbare minderheid en de kans op discriminatie neemt toe naarmate iemands huidskleur donkerder is.

In een land met een dermate wijd verbreid racistisch gedachtegoed is het goed voorstelbaar dat mensen niet als Roma herkenbaar willen zijn. Zij willen zo min mogelijk last hebben van vooroordelen en niet geassocieerd worden met de stereotypen over armoede en, in die lage sociaaleconomische omgeving, over criminaliteit. Maar doordat de middenklasse-Roma niet zichtbaar zijn, worden die vooroordelen nauwelijks weersproken, ontstaat er niet een breder publiek bewustzijn dat het stereotypen zijn en blijft het zigeunerstigma onveranderd voortbestaan. Ook in Nederland worden vooroordelen over 'zigeuners' breed gedragen, bij het algemene publiek en bij de media. In Tsjechië zijn stereotypen en vooroordelen zó diep ingekerfd dat het de vraag is wie wie moet mobiliseren om die beeldvorming te veranderen.

Voor een schoolloopbaan van Roma en Sinti kinderen heeft dat, vooral in Tsjechië, negatieve implicaties. Het besef om tot een gestigmatiseerde groep te horen tast het gevoel van eigenwaarde aan. De eerste keer dat een Roma of Sinti kind dat overkomt, dat het geconfronteerd wordt met het zigeunerstigma, is wanneer het voor het eerst naar school gaat. Het draagt niet bij aan de wens om door te leren, met het oog op een goede latere carrière.

PORTRET TSJECHISCHE MICHAELA (1981)

We hebben met Michaela afgesproken in een nieuwe luxe shopping mall zoals er zo vele verzezen zijn in grotere steden in Tsjechië. Jonge mensen ontmoeten elkaar graag in een van de moderne koffietenten daar. Onderwijsassistente Marie (1990) is met haar meegekomen, het contact met Michaela liep via haar.

Michaela's grootouders van moederskant kwamen uit Slowakije. Van haar vader weet ze nagenoeg niets.

Mijn vader is overleden. Toen hij achttien was, is hij vermoord. Hij was achttien en mijn moeder was twintig. Dus eh... zij stond er alleen voor.

Haar moeder bleef achter met twee dochters en verdiende zo goed en zo kwaad als het ging als thuisnaaister de kost. Ze hield hen voor om goed hun best te doen.

Voor haar was school altijd belangrijk. Toen mijn zus naar de middelbare school ging, betaalde ze alles, al haar boeken en alles. Ze wilde altijd dat wij 'iemand' zouden worden.

Maar Michaela heeft alleen maar nare herinneringen aan school. Haar één jaar oudere zus kon goed leren, maar zij kon niet meekomen. De onderwijzeres liet geen gelegenheid voorbijgaan om haar in te wijden dat ze dom en lui was.

Ik weet nog goed dat wanneer we dictee hadden, ik dat nooit binnen de tijd haalde. En de onderwijzeres wachtte niet op me of gaf me geen extra tijd. Ze liet me heel duidelijk merken dat ze niet van plan was om mij te helpen. Ik kreeg de hele tijd te horen dat ik niets waard was. Dat ik het dommerdje was.

Later kwam haar moeder erachter dat ze dyslectisch was. Maar niemand kon hen vertellen hoe daarmee om te gaan. Ze werd apart gezet aan de zijkant van de klas. Andere kinderen lachten haar uit om elke fout die ze maakte en sloten haar buiten. Na de vierde klas werd ze op het speciaal onderwijs geplaatst.

Ook daar had ik het gevoel dat de onderwijzers niet bereid waren om me te helpen. Ik voelde me altijd aan de kant gezet. En daarom sloot ik me meer en meer in mezelf op. Wel had ik altijd de droom dat ik wilde leren en door wilde gaan met leren, en een goeie baan krijgen. Maar tegelijkertijd geloofde ik niet in mezelf dat ik daartoe in staat zou zijn, want iedereen bleef maar zeggen dat ik dat niet kon.

Michaela kon niet wachten tot ze na de negende klas op haar vijftiende van school af kon.

En eh... toen werd ik verliefd op mijn man en dus kregen we kinderen. Toen bleef ik thuis en kreeg ik een sociale uitkering.

Datzelfde gold voor al Michaela's klasgenoten, zegt ze. Ze werkten niet en leefden van een uitkering.

Dus voor mij, als ik 's een paar Roma vrouwen zag die ergens buitenshuis werkten, maakt niet uit waar, al was het als schoonmaakster of keukenhulp of in de winkel van Kaufland... Voor mij was dat echt iets van, wow, dat is me wat!

Haar zus ging wel naar de middelbare school, maar werd er als enige Roma tiener in de klas door een skinhead meisje getreiterd. Ze hield het er niet lang vol. Na twee jaar werd ook zij zwanger en stopte met school.

Toen Michaela's kinderen naar school gingen, wilde ze graag aan de slag. Maar zonder diploma's en werkervaring lukte dat niet. Haar man was al lang werkloos. Hij raakte verslaafd en ging het criminele pad op om aan drugs te komen. Michaela werd hoe langer hoe wanhopiger over de toekomst en overwoog haar man op straat te zetten. Toen, als een wonder, kwam God in hun leven.

Op een dag begon ik met bidden. Ik legde mijn lot in handen van God en vroeg hem om werk. Maakt niet uit wat voor werk, ik wil zelfs de straat wel vegen. En God liet mij weten... dat ook al kon ik me er nog geen voorstelling van maken, hij het me zou geven.

Michaela barst in huilen uit als ze dit vertelt en haar handen trillen. Het lukte haar man om af te kicken en sindsdien pakt hij los-vast werk aan, wat maar op zijn pad komt. Hij had net zoals zij het speciaal onderwijs gedaan. Hij groeide op bij zijn oma, omdat zijn moeder in de gevangenis zat. Die vond het makkelijker als alle kinderen uit het gezin op dezelfde school zaten.

Langzaam aan hervond Michaela haar zelfvertrouwen en begon ze rond te vertellen dat ze werk zocht. De juffrouw van de kleuterschool bood haar een parttimebaan aan.

Al mijn vrienden en mijn familie zeiden tegen me: als je dat doet, raak je je uitkering kwijt! Dus werk je voor niks! Maar ik zei: Al doe ik het voor niks, ik ga dit werk doen! Ik wilde een voorbeeld voor mijn kinderen zijn.

Na een jaar kreeg ze een cursus van drie maanden tot sociaal werkster aangeboden. Dat werk was altijd een soort droom voor haar geweest maar nu ze dat in de schoot geworpen kreeg, deinsde ze terug. Uit faalangst zag ze als een berg tegen het lezen op.

Ik dacht: dat gaat me nooit lukken! Maar God zei me: 'Welke deur ik ook voor je open, wees niet bang en ga erop af'. Daarom zei ik ja, ik zou dat graag willen doen.

Via de protestantse kerk leerde ze een kruiwagen kennen die haar aan een baan hielp. Ze begeleidt nu al meer dan drie jaar jonge Roma ouders om hun kinderen op een goede voorschool geplaatst te krijgen.

Michaela's drie kinderen zaten op een gesegregeerde school, maar sinds twee jaar gaan ze naar een antroposofisch geïnspireerde Waldorfschool. Ze moeten kromliggen om de ouderbijdrage te betalen, maar ze hebben het ervoor over. Haar oudste dochter is nu vijftien. Wat nu als die binnenkort zwanger raakt? Michaela proest het uit, ze moet een beetje zenuwachtig lachen om deze vraag.

Ik laat haar praten met jongens, en zelfs met hen meegaan. Maar eh... het is belangrijk dat ze doorgaat met school. Ik laat haar zien welke twee wegen er zijn, maar tegelijkertijd geef ik haar de vrijheid om te kiezen welke weg ze wil gaan.¹⁸⁷